

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerine Göre Baş Ağrısının Tedavisinde Kullanılan İlaçlar*

Medicines Used in the Treatment of Headaches According
to Old Anatolian Turkish Medical Texts

BAŞAK YAĞIZ - HACER TOKYÜREK

Erciyes Üniversitesi, Doktora Öğrencisi.
(basakadinyagiz@gmail.com), ORCID: 0009-0006-7298-0206.

Erciyes Üniversitesi.
(hacertokyurek@erciyes.edu.tr), ORCID: 0000-0002-0008-1213.

Başvuru/Submitted: 23.01.2025. Kabul/Accepted: 03.04.2025.

“ ” Yağız, Başak ve Hacer Tokyürek. “Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerine Göre Baş Ağrısının Tedavisinde Kullanılan İlaçlar.” *Zemin*, s. 9 (2025): 128-157.
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15658112>.

* Bu makale, Prof. Dr. Hacer Tokyürek danışmanlığında Başak Yağız tarafından hazırlanmakta olan “Orta ve Yeni Türkçede (1600’e Kadar) Tıp Terimleri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Özet: Tarih boyunca insanlar, bitkileri hem beslenme hem de sağlık amacıyla kullanmış; bu bağlamda tıbbi bitkiler, hastalıkların tedavisi ve korunmasında önemli bir yer tutmuştur. Tıbbi bitkiler, farmasötik amaçlarla kullanılan ve ilaç yapımında değerlendirilen bitkileri ifade eder. Bu bitkilerin ilaç yapımında kullanılan kısımları, bitkisel drog olarak adlandırılmaktadır. Droglar, bitkisel kökenli ilaçların ham maddesi olup geleneksel ve modern tıpta yaygın bir kullanım alanı bulmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), bitkisel ilaçları, hastalıklardan korunmak ya da hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere bitkisel drogları içeren bitmiş ve etiketlenmiş ürünler veya müstahzarlar olarak tanımlamaktadır. Tıbbi bitkiler, Sümerlerden Eski Mısır ve Çin medeniyetine, Yunan-Roma dünyasından İslam coğrafyasına kadar pek çok uygarlıkta çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Baş ağrısı da bu medeniyetlerde bitkilerle tedavi edilen yaygın hastalıklardan biri olmuştur. Örneğin, *Edviye-i Müfride* adlı eser, baş ağrısının tedavisinde kullanılan çeşitli bitkilerden söz etmektedir. Eserde genel olarak baş ağrısını hafifletmek ve tedavi etmek amacıyla şu bitkiler kullanılmıştır: *anisün*, *bābādyā*, *benefşe*, *gārikün*, *kişnīc*, *koruk*, *marūl tohmu*, *nīlūfer*, *oğlan aşı*, *şabr*, *şandal*, *taṭranbū*. Soğuktan kaynaklanan baş ağrılarında ise daha spesifik bitkisel çözümler tercih edilmiştir. Bu tür baş ağrıları için kullanılan bitkiler ve maddeler şunlardır: *hıyārşenber*, *kaṭrān*, *kızıl gül*, *kunduz taşığı*, *mahmude*. Bu çalışmada, eski tıp eserlerinde baş ağrısının nedenleri ve tedavisinde kullanılan bitkiler ele alınacaktır. İnceleme, bitkilerin tanımı, botanik özellikleri ve kökenleri gibi unsurları da kapsayacak şekilde detaylandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, bitki, tıbbi bitki, bitkisel drog, baş ağrısı, tedavi.

Abstract: Throughout history, humans have utilized plants for both nutrition and health purposes. In this context, medicinal plants have played a significant role in treating and preventing diseases. Medicinal plants refer to those used for pharmaceutical purposes and employed in the production of medicines. The parts of these plants used in medicine are called herbal drugs. These drugs serve as raw materials for plant-based medicines and are widely used in both traditional and modern medicine. The World Health Organization (WHO) defines herbal medicines as finished and labeled products or preparations containing herbal drugs, intended to prevent or treat diseases. Medicinal plants have been used to treat various ailments in numerous civilizations, from the Sumerians to the ancient Egyptian and Chinese civilizations, as well as the Greco-Roman world and the Islamic geography. Among these ailments, headaches were commonly treated with plants. For instance, the medical work *Edviye-i Müfride* discusses several plants used in the treatment of headaches. In the text, the following plants are generally used to alleviate and treat headaches: *anisün*, *bābādyā*, *benefşe*, *gārikün*, *kişnīc*, *koruk*, *marūl tohmu*, *nīlūfer*, *oğlan aşı*, *şabr*, *şandal*, *taṭranbū*. For headaches caused by cold weather, more specific herbal remedies were preferred. The plants and substances used for this type of headache include: *hıyārşenber*, *kaṭrān*, *kızıl gül*, *kunduz taşığı*, *mahmude*. This study focuses on the causes of headaches as discussed in ancient medical texts and the plants used in their treatment. The analysis includes the plants' definitions, botanical characteristics, and origins to provide a comprehensive overview.

Keywords: Old Anatolian Turkish, plant, medicinal plant, herbal drug, headache, treatment.

Tarih boyunca insanlar, doğadaki bitkileri beslenme ve hastalıkların tedavisinde kullanmıştır. Tarihse kaynaklar, bitkilerin sağlık amaçlı kullanımını belgelemektedir. Tıbbi bitkiler, ilaç ve farmasötik ürünlerin ham maddesi olarak değerlendirilen doğal kaynaklardır. Bu bitkilerden elde edilen ve ilaç yapımında kullanılan kısımlar bitkisel drog olarak adlandırılır. Droglar, bitkinin tümü veya yaprak, çiçek, tohum, kök gibi belirli bölümlerinin ham ya da işlenmiş hâlde kullanılmasıyla elde edilir. Genellikle kurutulmuş olarak bulunmakla birlikte taze veya işlenmiş biçimde de kullanılabilirler.¹ Bitkisel droglar, bitkiler, algler, mantarlar ve likenlerin işlenmemiş; bütün, kesilmiş veya parçalanmış hâllerini ifade eder. “Drog” terimi, Farsça droa kelimesinden türemiş olup “ilaç ham maddesi” anlamına gelirken İngilizcedeki “drug” ise doğrudan “ilaç” anlamında kullanılır.² Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), bitkisel ilaçları, hastalıklardan korunmak veya tedavi amacıyla kullanılan; bitkisel drogların olduğu gibi ya da bitkisel karışımlar hâlinde etkili bileşenleri taşıyan bitmiş ve etiketlenmiş ürünler veya müstahzarlar olarak tanımlamaktadır.³ Türkiye’de bitkisel tedaviye yönelik çalışmalarda öncü bir isim olan Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi* adlı eserinde, dünya üzerindeki toplam bitki türü sayısının yaklaşık 750.000 ile 1.000.000 arasında olduğunu ve bu türlerden yaklaşık 20.000’inin tıbbi amaçlarla kullanıldığını ifade etmiştir.⁴

Bitkisel tedavi yöntemleri tarih boyunca önemini korumuştur. Sümerler, bitkilerle tedaviye ilişkin en eski kanıtları sunmaktadır. Günümüze ulaşan iki Sümer tıp tabletinden biri tek bir ilaç reçetesi içerirken diğeri 145 satırdan oluşan ve on beş reçete barındıran bir metindir. MÖ 3000’lerin son çeyreğine tarihlenen bu ikinci tablet, insanlık tarihinin en eski ilaç kitabı olarak kabul edilir. Tabletlerde, kekik, hardal, söğüt, incir, köknar ve çam gibi bitkiler ile şarap ve bitkisel yağlar tedavi amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca yün, süt, kaplumbağa kabuğu gibi hayvansal ürünler ile tuz, ham petrol ve ırmak katranı gibi mineraller de reçe-

1 Yüksel Kan, “Türkiye’de Tıbbi Bitkilerin Üretilmesi ve Pazarlanması,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011), 117.

2 Bilge Şener, “Bitkisel İlaçlar ve Bitkisel İlaç Mevzuatı,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011), 154.

3 Tayfun Ersöz, “Bitkisel Ürünler ve Güvenilirliği,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011), 91.

4 Turhan Baytop, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi: Geçmişte ve Bugün* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1984), 3.

telerde yer almaktadır.⁵ Bu bulgular, Sümerlerin tıbbi bilgi birikimi ve tedavi yöntemleri konusunda ne denli ileri bir düzeyde olduklarını göstermekte, tıbbi uygulamaların tarihsel gelişimine önemli katkı sunmaktadır.

Eski Mısır'ın tıbbi bilgilerinin kaynağı papirüslere yazılmış tıbbi metinlerdir. Bu metinler; hastalıkların tanımı, teşhis ve tedavi yöntemlerini aktarır ve bunlara göre bitkisel ilaçlar, cerrahi müdahaleler ve mistik ritüeller kullanılmıştır. MÖ 1550'lere tarihlenen Ebers Papirüsü, 700'den fazla ilaç içeren 876 reçetesiyle Eski Mısır'ın en önemli tıbbi kaynaklarından biridir.⁶ Reçetelerde kullanılan maddeler bitkisel, hayvansal ve mineral kaynaklardan temin edilmiştir.⁷ En sık kullanılan bitkisel droglar arasında acımarul, adasoganı, banotu, çiğdem, hardal, hintyağı, incir, kişniş, mürver, nar kabuğu, pelinotu, safran, sakız, soğan, tarçın ve üzüm gibi bitkiler bulunmaktadır.⁸

MÖ 1500'lerde Orta Anadolu'ya yerleşen Hititler, tıbbi bilgi ve bitkisel tedavi yöntemlerini çivi yazılı tabletlerde kayıt altına almıştır. Boğazköy'de bulunan bu tabletlerde, adamotu, alıç, arpa, badem, buğday, defne, haşhaş, köknar, safran, sarımsak, söğüt, susam ve üzüm gibi bitkisel droglar yer almaktadır. Reçetelerde genellikle birden fazla bitkisel bileşen birlikte kullanılmıştır.⁹

Hindistan'da tıbbi bitkilerin kullanımına ilişkin en eski yazılı bilgiler, MÖ 4500-1600 yılları arasında kaleme alınmış *Rigveda* adlı metinde bulunmaktadır. Bu döneme ait diğer önemli tıbbi metinler arasında *Charaka Samhita* ve *Susruta Samhita* yer almakta olup Hint tıbbında kullanılan maddelerin ayrıntılı bir tasvirini sunmaktadır.¹⁰ Sanskritçe yazılmış bu tıbbi metinlerden *Charaka Samhita*, özellikle bitkisel droglar ve tedavi yöntemlerine odaklanarak 241 farklı bitki ve bitkisel ürünü kapsamaktadır. *Susruta Samhita* ise 395 tıbbi bitki, 57 hayvansal drog ve 64 mineral ya da metal kaynaklı ürün hakkında detaylı bilgi sunmaktadır.¹¹

⁵ Samuel Noah Kramer, *Sumerians: Their History, Culture and Character* (Chicago: The University of Chicago Press, 1963), 93-97.

⁶ Ahmed M. Metwaly et al., "Traditional Ancient Egyptian Medicine: A Review," *Saudi Journal of Biological Sciences* 28, no. 10 (2021): 3.

⁷ Carole Reeves, *Egyptian Medicine* (London: Shire Publications, 2001), 49.

⁸ Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 15.

⁹ Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 15-16.

¹⁰ S. C. Sharma and S. Aziz Ahmad, "Traditional Medicinal Plants: Ancient and Modern Approach," *Ancient Science of Life*, no. 12 (1992): 197.

¹¹ Esat E. Eşkazan, "İlacın Doğuşu ve Geliştirilmesinde İlk Adımlar," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 21 (2015): 49.

神农本草经 / *Shennong Bencao Jing*, Çin tıbbının en önemli klasiklerinden biri olup bitkisel tıbbın teorik ve pratik temelini oluşturur. Eserde ilaçlar, toksisite ve kullanım amaçlarına göre üç sınıfa ayrılmıştır. Üstün ilaçlar toksik olmayıp sağlığı destekler ve ömrü uzatırken orta sınıf ilaçlar bedeni besleyip bağışıklığı güçlendirir ve genellikle toksik değildir. Alt sınıf ilaçlar ise hastalıkları tedavi etmek için kullanılsa da toksik özellikler gösterebilir. Eserde 365 drog yer almakta olup bunların 252'si bitkisel, 67'si hayvansal ve 46'sı madensel kökenlidir. Bu sınıflandırma, Çin tıbbının temelini oluşturmuş ve sonraki dönemlerde ilaç kullanımına rehberlik etmiştir.¹²

Batı tıbbının en önemli farmakolojik eserlerinden biri, MS birinci yüzyılda Yunan asıllı Romalı hekim Pedanius Dioscorides'in yazdığı *Peri Hyles Iatrikes* adlı beş ciltlik kitaptır.¹³ Dioscorides, Yunan-Roma tıbbının önde gelen temsilcilerindendir.¹⁴ Latinceye *Materia Medica* adıyla çevrilen eser, yaklaşık 1500 yıl boyunca tıbbi literatürde temel kaynak olmuştur. Beş ciltten oluşan kitap, drogları sistematik olarak sınıflandırmış, yaklaşık 500 tıbbi bitkinin tanımını ve kullanım alanlarını açıklamıştır.¹⁵ Dioscorides'in çalışması, Orta Çağ boyunca Batı tıbbında standart referans olarak kabul edilmiş ve Rönesans döneminde de önemini koruyarak modern farmakolojinin temellerinin atılmasına katkıda bulunmuştur. Dönemin diğer önemli isimleri ise şöyledir:

Hippokrates, tıp tarihinde “tıbbın babası” olarak anılmaktadır.¹⁶ Hippokrates'in öğrencisi Polybos tarafından kaleme alınan *İnsanın Doğası* adlı eser, kan, balgam, sarı safra ve kara safra olmak üzere dört hilt teorisi ile tanınmakta olup zamanla Hippokrates'e atfedilmiştir. Bu teori, Batı düşüncesinde Hippokratik öğreti olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Hippokrates'in eserlerinde yaklaşık 400 drog tanımlanmıştır ve bunların çoğu bitkisel kökenlidir. Tedavi yaklaşımlarında perhize özel önem veren Hippokrates, müşhil olarak yalnızca zorunlu durumlarda

12 Shou-zhong Yang, *The Divine Farmer's Materia Medica: A Translation of the Shen Nong Ben Cao Jing by Yang Shou-zhong* (Boulder: Blue Poppy Press, 2008), 1-3.

13 Eşkan, “İlacın Doğuşu,” 50.

14 Özgür Kıran, “De Materia Medica ve Edviye-i Müfrede Işığında Anadolu'da Bitkilerle Tedavi” (Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2017), 15.

15 Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 21.

16 *The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists*, ed. Paul T. Keyser and Georgia Irby-Massie (New York: Routledge, 2008), 404.

17 *The Encyclopedia of Ancient*, 405.

güçlü etkilere sahip maddeler kullanmıştır. İdrar söktürücü olarak sarımsak, soğan, pırasa ve kavun gibi bitkileri; uyutucu olarak haşhaş, adamotu ve afyonu önermiştir. Boğaz hastalıklarında kekik, nane ve kerevizle hazırlanan gargaraları, çıbanların tedavisinde ise mersin yaprağı, gül çiçeği ve akzambak gibi bitkilerden yapılan merhemleri kullanmıştır.¹⁸

Theophrastos, "botaniğin babası" olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık 240 eser yazmış olsa da yalnızca birkaçı günümüze ulaşabilmiştir. Botanik bilimi açısından iki eseri özel öneme sahiptir. İlki, dokuz kitaptan oluşan *Bitkiler Hakkında İncelemeler* olup birçok bitki türünü ayrıntılı olarak açıklar. İkincisi ise altı kitaptan oluşan *Bitkilerin Sebepleri* adlı çalışmadır.¹⁹ Her iki eser de botanik biliminin temel taşları olarak kabul edilmektedir.

İslamiyet öncesi Orta Asya Türk toplumlarında hekimlik faaliyetleri, tedavi yöntemleri ve amaçlarına göre iki temel gruba ayrılmaktadır. İlk grup, Şamanizm'in büyüye dayalı tedavi yöntemlerini benimseyen ve *kam* veya *bakşı* olarak adlandırılan büyücü-hekimlerdir. İkinci grup ise *otaçı*, *emçi* veya *atasagun* olarak bilinen bitkisel ve diğer somut tedavi araçlarını kullanan hekimlerden oluşmaktadır.²⁰ İslamiyet öncesi Türk toplumlarına ait tıbbi uygulamalara dair veriler sınırlıdır ancak eski kaynaklar Uygur Türklerine aittir. Bu belgelerde, 107 bitkisel, 19 hayvan-sal, 6 madensel kökenli drog ve 7 karışım drog reçetesi yer almaktadır.²¹ Uygur metinlerinde ağaç çileği, ardıç, fesleğen, hint keneviri, keten tohumu, nar, safran, sarımsak gibi bitkiler bulunur. On birinci yüzyılda Kaşgarlı Mahmûd'un *Dîvânü Lügâti't-Türk* eserinde, tıbbi amaçlarla kullanılan 194 bitki türünden bahsedilmiştir. İslamiyet'le birlikte tıp bilgisi, Cündişapur Okulu'nun etkisiyle gelişmiş; Hipokrat, Dioscorides ve Galen'in eserleri Arapçaya çevrilmiştir. İbn Sînâ (ö. 1037), Dîneverî (ö. 895), Bîrûnî (ö. 1061?) gibi bilim insanları bitkisel tedaviye önemli katkılar yapmıştır. Osmanlı öncesi dönemde bilim dili genellikle Arapça iken Anadolu'da Beylikler döneminden itibaren Türkçe kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Türkçe yazılmış tıp eserleri arasında, *Tuhfe-i Mübarizi*,²² Arapçadan çevrilmiş ilk Türkçe tıp kitabı olarak kabul edilmektedir. Öte yandan, İshâk bin Murâd'ın

18 Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 17.

19 Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 18.

20 Kıran, "De Materia Medica ve Edviye-i Müfrede," 21.

21 Eşkan, "İlacın Doğuşu," 52.

22 Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübarizi: Metin-Sözlük*, haz. Binnur Erdağı Doğuer (Ankara: TDK, 2013).

Edviye-i Müfrede adlı eseri yazılış tarihi (1390) bilinen ilk Türkçe tıp kitabıdır.²³ Bu alanda yapılan çalışmalar da oldukça geniş bir literatüre sahiptir.²⁴

Bu çalışmada, Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinden yola çıkılarak baş ağrısının tedavisinde kullanılan droglar incelenecek ve bu droglara ilişkin tedavi yöntemleri hakkında değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışma kapsamında, dönemin tıbbi metinlerinde yer alan tedavi uygulamaları ve özellikleri detaylandırılarak geleneksel Anadolu tıbbının baş ağrısı tedavisindeki yaklaşımları bilimsel bir çerçevede ele alınacaktır.

Baş Ağrısı ve Tedavi Yöntemleri

Tarihsel süreçte, birçok hastalığın tedavisinde tıbbi bitkiler önemli bir rol oynamıştır. Bu hastalıklar arasında baş ağrısı da yer almaktadır. Eski tıp metinlerine göre baş ağrısının temel nedenleri iki ana gruba ayrılmaktadır: sıcaklık ve soğukluk. Sıcak kaynaklı baş ağrıları genellikle sıcak ortamlara maruz kalma veya uzun süre güneşe çıkma sonucu ortaya çıkarken soğuk kaynaklı baş ağrıları ise soğuk hava veya soğuk suya maruz kalma gibi durumlarla ilişkilendirilmektedir. Baş ağrısının tedavi yöntemleri, bu iki nedene göre farklılık göstermektedir. Sıcak kaynaklı baş ağrılarında soğutucu uygulamalar ve soğuk şuruplar tercih edilirken, soğuk kaynaklı baş ağrılarında ise ısıtıcı uygulamalar ve sıcak şuruplar kullanılmaktadır.²⁵ Sıcak kaynaklı baş ağrıları, genellikle kan veya safra fazlalığından

23 Kıran, “De Materia Medica ve Edviye-i Müfrede,” 21-25.

24 Bu döneme ait eserler üzerinde yapılan tezler şunlardır: Mehmet Ünal Şahin, “Mü'min bin Mukbil Niftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur: Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini” (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1994); Nadir İlhan, “Eşref bin Muhammed Haza'ınu's-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin)” (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1998); Necdet Okumuş, “Muhammed bin Mahmud Şirvani'nin (XV. yy.) Göz Hastalıklarına Ait Mürşid Adlı Eseri: İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks” (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 1998); Seyfullah Türkmen, “Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri” (Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2006); Mahmut Güran, “Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010); Ekrem Demir, “Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin Lisânü'l-Etibbâ Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011); Macidegül Batmaz, “Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013); Utku Işık, “Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri” (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2016); Hakkı Özkaya, “Hasan bin Abdullah'ın Hâzâ Kitâbu 'İlmi Hikmet 'Ani'-Şifâ' Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2021).

25 *Kitâbü'l-Mühimmât*, haz. Sadettin Özçelik (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2001), 33.

kaynaklanırken soğuk kaynaklı baş ağrıları, balgam veya sevda fazlalığı ile ilişkilendirilmektedir.²⁶ Ayrıca baş ağrısının beyindeki hararet artışı, aşırı soğukluk, beynin kuruması, kan, safra ve sevda fazlalığı veya beyindeki buhar birikimi gibi nedenlerden de kaynaklanabileceği belirtilmektedir.²⁷ Baş ağrısı için eserlerde *baş ağrısı* "baş ağrısı",²⁸ *şudā* ' Ar. "bir tür baş ağrısı",²⁹ *şakīka* Ar. "şakaklarda beliren bir tür baş ağrısı"³⁰ gibi ifadeler kullanılmıştır. Baş ağrısını hafifletmek ve indirmek amacıyla da çeşitli bitkiler ve bitkisel tedavi yöntemleri uygulanmıştır. *Edviye-i Müfrefe* adlı eserde baş ağrısına yarayan otlar (bitkiler) şöyle sıralanmıştır: *Baş ağrısına yarar, muvâfık ve aña münāsib otlar bunlardır: oğlan aşısı, anīsūn, bābādyā, beneḫṣe, şabr, şandal, taṭranbū, gārīkūn, koruk, kişnīc, marūl toḥmī, nīlūfer. şovukdan olana: kaṭrān, hıyārşenber kızıl gül, kunduza taşığı, mahmūde.*³¹ Bitkilerin tanımı, özellikleri ve kökeniyle ilgili görüşler aşağıda verilmiştir.

anīsūn ~ anīsōn "Anason" (*Pimpinella anisum*) < Far. anisū, anīsūn < Gr. avioov "anise, aniseed".³² (< Yun. ánison = EYun. ánēson/ánnēson;³³ < Ar. anīsūn/ yansūn < EYun. aneton;³⁴ < Ar. anīsūn ~ ānīsūn < Yun. ánnēson;³⁵) "Maydanozgillerden, kokulu tohumu hamur işlerinde ve rakı yapımında kullanılan, yurdumuzda ekimi yapılan, bir yıllık, otsu, beyaz çiçekli bir bitki."³⁶

26 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler (Ankara: TDK, 2016), 57.

27 Onur Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshili'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)" (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 131.

28 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, 54; Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır), *Müntahab-ı Şifâ: Giriş-Metin-Sözlük*, haz. Zafer Önler (Ankara: TDK, 2019), 68; Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb," 131; *Kitâbü'l-Mühimmât*, 33; Şaban Doğan, "Terceme-i Akrahâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş- İnceleme- Metin-Dizinler)" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 272.

29 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, 57; Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 69; Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb," 131; Doğan, "Terceme-i Akrahâdîn," 200.

30 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, 57; Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 74; *Kitâbü'l-Mühimmât*, 36; Doğan, "Terceme-i Akrahâdîn," 200.

31 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, 54.

32 Francis Joseph Steingass, *Persian-English Dictionary* (London: Routledge, 1977), 116.

33 Sevan Nişanyan, *Sözlerin Söygeçisi: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (İstanbul: Adam Yayınları, 2002), 39.

34 Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, c. 1, A-E (İstanbul: Simurg, 2002), 173.

35 Marek Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache* (Kraków, 2019), 61.

36 *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK, 1998), 107; Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (Ankara: TDK, 2007), 31; *Derleme Sözlüğü* (Ankara: TDK, 1993), 4418.

anīsūn ıssıdır, kұrudur, ma‘deye kұvvet vērūr şehvet arturur, cimā‘ iştihāsın getūrūr ve sūdük yolın arıdur ve talāk şişin giderūr ve ma‘dede şovuk yel varısa sürer ve kārını bağlar ve eski sil rencine nāf dūr ve dükeli sıtmalara müfıddür. Anı göyündürüp burunı dūtünine dutıcaķ baş ağrısın giderūr.³⁷ [Anason sıcaktır, kurudur. Mideye kuvvet verir, şehveti artırır ve cinsel isteği canlandırır. İdrar yollarını temizler, dalak şişini giderir ve midede soğuk gaz varsa etkisini dağıtır, karını bağlar (ishali durdurur) ve eski verem rahatsızlıklarına fayda sağlar. Sürekli tekrarlayan sıtmalara iyi gelir. Eđer anason yakılıp dumamı burnuna tutulursa baş ağrısını giderir].

anīsōn buruna dūtüzeler baş ağrısın giderer.³⁸ [Anason buruna çekilirse baş ağrısını giderir].

anīsōn hārr-ı yābısdūr balgāmı kať eyler yili tađlil ider.³⁹ [Anason sıcak ve kurudur. Balgāmı keser ve gazi giderir].

bābādyā ~ pāpādyā Far. “Papatyā” (Matricaria chamomilla) < Far. pāpādyā < Gr..⁴⁰ “Birleşikgillerden, 20-50 cm yükseklikte, baharda çiçek açan, taç yaprakları beyaz, ortası sarı kömeçli, bir yıllık otsu bir bitki”.⁴¹

bābādyā ki ‘arabca bābūnec dērler, ıssıdır, kұrudur, sinirlere kұvvet vērūr, sevdāvi şayrılıklara yarar. Eđer anuñ toğmını dōgeler ve şuyıla kaynadalar ve bala kārışdurup tūlunları ağrıyana yaķu edeler hoş ola. Ve eđer anı dōgüp kať şişlere yaķu edeler, yumşada ve şovukdan olan baş ağrısına yaķu edeler, aşşı ede. Ve eđer anı çok kaynadalar, bögreğinde taşı olan şuyına gire, otura, tağlil ede ve şu yolından süre, gidere. Ve eđer ‘avrat otursa hayzı yolın aça ve işlede. Ve eđer yüklü otursa geñezin toğura.⁴² [Papatyā Araķa babunec derler. Sıcaktır, kurudur. Sinirlere kuvvet verir, seveda hastalıklarına iyi gelir. Eđer tohumlarını dövüp suyla kaynatıp bal ile karıştırıp şakağı ağrıyana yakı etseler faydalı olur. Tohumunu dövüp sert şişlere yakı etseler yumuşatır ve soğuktan olan baş ağrısına yakı etseler iyi gelir. Böbreğinde taş olan onu kaynatıp suyuna otursa taşını idrar yollarından dūşūrūr. Eđer kadın otursa adetini açar ve hamile otursa kolay doğurur].

pāpādyā baş ağrısına ki şovukdan ola yaķu etseler fāyide eder.⁴³ [Papatyā soğuktan olan baş ağrısına yakı edilirse fayda sağlar].

37 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfırede*, 22.

38 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifā*, 74.

39 Yıldırım, “Et-Teshil Fi’t-Tıbb,” 122.

40 Sir James Redhouse, *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü* (İstanbul: Redhouse, 1968), 429.

41 *Türkçe Sözlük*, 1760; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 222; *Derleme Sözlüğü*, 3393.

42 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfırede*, 23.

43 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifā*, 74.

benefşe Far. “Menekşe” (*Viola tricolor*) < Far. *bunefşe*, *binefşe*, *benefşe*.⁴⁴ (< Far. *benefşe* = OFar. *vanavşak*;⁴⁵ < Far. *banafşa*;⁴⁶ “Menekşegillerden, bir veya çok yıllık otsu bitkidir. Beyaz, sarı ve mor renklidir”.⁴⁷

benefşe şovukdur, yaşıdır. Üç direm andan içseler ma‘deyi safradan arıdur, çıkarur, şekerle içeler ve issi şişlere yakı etseler giderür. Ve kokuşu baş ağrısına yarar. Ve şuyın içseler öksürüğü giderür ve göksi yumşadur ve balgamı tahlil eder ve bağarsukları arıdur. Ve *benefşe* yağı şovukdur, dimağı ter eder ve sinirleri yumşadur ve safradan olan baş ağrısını giderür ve uyku getirür uyuzı ve giciyiği giderür, çün dürteler. Ve dizler ağrısına eyüdü. ⁴⁸ [Menekşe soğuktur, yaştır. Üç dirhem ondan içilirse mideyi safradan arındırır. Şekerle içilmelidir. Çibana yakı yapılrısa şişliği giderir ve kokusu baş ağrısına faydalıdır. Suyu içilirse öksürüğü keser, göğsü yumuşatır, balgamı söker ve bağarsakları temizler. Menekşe yağı soğuktur. Beyin ve sinirleri yumuşatır. Safradan olan baş ağrısını giderir, uyku getirir, uyuz ve kaşıntıyı giderir. Ayrıca diz ağrısına da iyi gelir]. **benefşe** bārid-i raḥbdur evvel derecede dimağın şovuk hıltların issi hıltların dalı fāide ider baş ağrısını giderür öksürüğü hōş eyler āvāzı sāfi eyler uyku getirür safrayı ishāl eyler līkin ma‘dei za‘īf eyler eyüsi oldur ki (...) ola müsta‘mel olan çiçekdür dibin kesip gidermek gerek tā gönjli döndürmeye.⁴⁹ [Menekşe soğuk ve nemlidir. Özellikle beynin soğuk ve sıcak hastalıklarına fayda eder. Baş ağrısını giderir, öksürüğü hafifletir, sesin berraklaşmasını sağlar, uyku getirir ve safrayı ishal eder. Ancak mideyi zayıflatır, dikkatli kullanılmalıdır. (...) Kullanımında olan çiçek kısmıdır; kökünü (dibini) kesip gidermek gerekir ki gönlü dördürmesin/zarar vermesin].

gārīkūn Ar. “Katrān köpüğü” (*Polyporus igniarius*) *kaṭranköpüğü*: (< Ar. *kaṭran* + T. köpüğü) “Çayır mantarlarından, şapkasının alt yüzü dilim dilim ve bir halka ile çevrili bulunan bir cins mantar”.⁵⁰ Aşağıda verilen örnekte belirtildiği gibi bu bitki ağaçta yetişir.

gārīkūn kaṭran köpügidür, mantar gibi ağacda biter amma eyüsi ki müsta‘meldür. Men-teşe vilāyetinde arduc ağacında biter, issidür, kuruudur, şovuk şayrılıklara ve çalak rencine muvāfiḳdur. Ve endāmları yavuz hıltlardan arıdur. Eger anı sikencübüne kaṭup içlerise

⁴⁴ Steingass, *Persian-English Dictionary*, 203.

⁴⁵ Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 289.

⁴⁶ Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, 313; Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, 254.

⁴⁷ *Türkçe Sözlük*, 1532; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 204; *Derleme Sözlüğü*, 628.

⁴⁸ İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfred*, 25.

⁴⁹ Yıldırım, “Et-Teshil Fi’t-Tıbb,” 122.

⁵⁰ *Türkçe Sözlük*, 1240.

‘irku’n-nisā rencine hoşdur. Ve ol hāşıyyetile şirirdeki hılhları çıkarur. Ve anuñ şerbeti bir dengden buçuğ direme degindir. Ve ol şar‘a ki uçuk rencidür ve yarakāna ki şarullıkdur müfiddür. Ve nāfız ısıtmaya ki ditredicidür ve dalı kılan sıtmalara ki eskimiş ola yarar. Ve ağulu nesnelerün ziyānı giderür. Ve kādīm hekimler ol içegüde ne ki gözükmey şişler ve başlar varisa ki aşrtadan dermān olmaya, anlara fāyidesi var, giderür dēyü buyurmuşlar. Ve ma‘de renclerin ve ekşi gegirmegi giderür, illā anı çeynemedin yudalar. Ve anuñ katı kırsı ziyānludur, yemeyeler, öldürücüdür, ‘ilāci issi şu içüp kışalar ve süd içeler.⁵¹ [Garikun katran köpüğüdür, mantar gibi ağaçta biter. Ancak en makbul ve kullanılan türü Menteşe vilayetinde ardıc ağacında yetişendir. Sıcaktır, kurudur. Soğuk hastalıklara ve dalak hastalığına iyi gelir. Bedeni kötü hastalıklardan arındırır. Balla sirkenin karışımından oluşan ekşi şerbete katılıp içilirse siyatik hastalığına iyi gelir. Özellikle sinirlerdeki zararlı sıvıları çıkarır. Şerbetinin ölçüsü bir dirhemden bir buçuk dirheme kadardır. Uçuk ve sarılık hastalıklarına faydalıdır. Yüksek ateşli titreten sıtma ve uzun süre geçmeyen eski sıtmalara iyi gelir. Zehirli nesnelerin zararını giderir. Kadim hekimler, iç organlarda görülemeyen şişliklere, yaralara faydalı olduğunu ve giderdiğini belirtmişlerdir. Mide rahatsızlıklarını ve ekşi geçirmeyi giderir. Ancak çiğnemenin yutulması gerekir. Katılmış eski olanı zararlıdır, yenilmemelidir. Öldürücüdür. Tedavisi sıcak su içirilip kusturulmalı ve süt içirilmelidir]. **gārīkūn** ki aña **katrān göbegi** dirler eyüsi oldur ki aq ola bitin ola un gibi elde tizcek uvana elekten zahmetsüz elene hārrdur derece-i evvelde yābisdür ikinci derecede balgāmı şāfrāyı sevdāyı ishāl ider fāidesi çokdur.⁵² [Garikun ki ona katran köpüğü derler, en iyisi beyaz renkli olan ve un gibi ele alındığında kolayca ufalanan türdür; elekten zahmetsizce elenir. Birinci derecede sıcak, ikinci derecede kurudur. Balgāmı, safrayı ve sevdāyı ishal eder. Faydası çoktur].

gül Far. “Gül” (Rosa canina) < Far. gul: “A rose; a flower; embers; a red colour”.⁵³ “Gülgiller familyasından, ülkemizde 24 tür ile temsil edilen, kışın yapraklarını döken, dikenli, beyaz, sarı, pembe ya da kırmızı çiçekli ve çalı görünüşünde bir bitkidir.”⁵⁴

gül içerüki a‘zāyı kavī dutar ve der kıokusun şālāha getirür. Hammāmdan çıkıcağ dürtüneler ve baş ağrısını sākin eder ve ma‘deye ve cigere nāfī‘dür ve anuñ yaşı ishāl ēyler, çün andan iki direm yēyeler. Ve andan üç direm yēseler rıb‘ sıtmasının giderür. Ve eger ağızda çeyneseler ağız ağrısını giderür ve beyniyi berkidür ve anı kıoklamak bir nice kışinün başın ağrıdur ve domağı eder ve cimā‘ şehvetin keser. Ve kıaçañ ki döşeyüp üzerine yatıcağ ol iştiḥāyı giderür. Ve gül şuyın mażmaza edicek sust olmuş dişleri berkidür ve şovukdan

51 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfred*e, 41.

52 Yıldırım, “Et-Teshil Fi’t-Tıbb,” 125.

53 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 1092.

54 *Türkçe Sözlük*, 902; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 123.

ağrıyan göze yarar ve ma'deye müfiddür ve berkidür. Ve gül yağı şovukdur, yaşıdur, başun ve dimağun ıssılığın giderür, çok sirkeyile, gülâbıla qarup başa vuralar. Ve endâmun başların onuldur dürtsele. Ve karın geçmesine ki safrâdan ola fâyide eder ve dimâğa kuvvet vürür ve fehmi tîz eder. Ve uyuz olmuş endâmlara dürtsele nâfi'dür. Ve beterrât ya'nî sivilciler ki adamun gevdesinde olur dürticek giderür.⁵⁵ [Gül iç organları güçlendirir ve ter kokusunu giderir. Banyodan çıkınca sürüldüğünde baş ağrısını sakinleştirir. Mideye ve ciğerlere faydalıdır. Onun taze iki dirhem yenirse ishal yapar. Üç dirhem yenirse sıtmayı giderir. Ağızda çiğnendiyse ağız ağrısını giderir ve beyni kuvvetlendirir. Onu koklamak birçok kişinin başını ağrıtır, nezle eder ve cinsel isteği keser. Gül döşenip üzerine yatılırsa isteği giderir. Gül suyu ile gargara yapılırsa zayıf dişleri sağlamlaştırır ve soğuktan dolayı ağrıyan göze faydalıdır. Ayrıca mideye fayda sağlar ve sağlamlaştırır. Gül yağı soğuktur, yaştır. Sirke ve gül şurubuyla karıştırılıp başa sürülürse başın ve beynin sıcaklığını giderir ve bedendeki yaralara sürüldüğünde iyileştirir. Safradan kaynaklanan karın geçmesine fayda eder. Beyne kuvvet verir ve anlayışı hızlandırır. Uyuz olmuş bedene sürülürse iyi gelir. Bedendeki sivilcelere sürülürse giderir].

gül kokusu ıssıdan olan baş ağrısına yarar.⁵⁶ [Gül kokusu sıcaktan kaynaklanan baş ağrısına faydalıdır].

hıyârşenber Far. "Hıyarçember, acur, küte" (Cassia fistula). < Far. hıyârçenber⁵⁷ *acur* (< Ar. 'acür⁵⁸) (Cucumis flexuosus) "Kabakgillerden, kabuğu çizgili ve tüylü, sarımtırak, yeşil veya sarı, üzeri yeşil lekeli, irice bir çeşit hıyar."⁵⁹

hıyârşenber mu'tedildür, safrâyı ve balgâmu gevdeden arıdur, bağır ağrısına ve yaraçâna gey müfiddür. Ve yüzün şaruluğın giderür, baş ağrısına ve çulun ağrısına nâfi'dür ve ısı ısıtmaları hoş eyler ve içegüde olan şişleri giderür, hâşşa ki boğazda olan şişlere fâyide eder, çün anuñıla garğara edeler. Bezr-i katûnâ lu'âbın bile katarlarsa dalı yêgrek fâyide eder ve anuñ mañbûlî tenden sevdâyı çıkarur ve arıdur. Ve anuñ ishâli gezejligiledür, şerbeti bês diremden on bês direme degindür. Ve ol kıluncı açar ve bağarsukda olan sıklı ezer, çıkarur. Ve aña türbüd katarlar ki balgâmiçün yardım ede. Ve kılunc içün hârbek-i hindî katarlar ki yardım ede. Ve sıtmayıçün kişnic suyun katarlar. kamu müşhilde bundan ziyânsuz müşhil yokdur.⁶⁰ [Dengeleyicidir. Safrayı ve balgâmu bedenden arındırır, karaciğer ağrısına ve sarılığa oldukça faydalıdır. Yüzdeki sarılığı giderir, baş ağrısına ve şakak

55 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfride*, 46.

56 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

57 Zafer Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü* (Ankara: TDK, 2019), 82.

58 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara: TDK, 1999), 2; Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi*, 90; Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, 52.

59 *Türkçe Sözlük*, 11; *Derleme Sözlüğü*, 51.

60 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfride*, 29.

ağrısına iyi gelir. Ateşli sıtmaları yatıştırır ve iç organlardaki şişlikleri giderir; özellikle boğazda olan şişliklere fayda eder çünkü bununla gargara edilir. Pireotu özülüyle karıştırılırsa daha çok faydalı olur. Kaynatılmış hâli vücuttan sevdâyı çıkarır ve bedeni arındırır. Onun hafif bir ishal etkisi vardır. Şerbeti beş dirhemden on beş dirheme kadardır. Sancıyı giderir ve bağırsaktaki katılaşmış dışkıyı ezer, çıkarır. Türbit otu katılırsa balgam için yardım eder. Sancı için karaca otu, sıtma içinse kişniş suyu katılırsa etkisi daha fazla olur. Tüm müshiller arasında bundan daha zararsız bir müshil yoktur].

hıyârşenber mu‘tedildür baş ağrısına müfiddür.⁶¹ [Hıyarçember dengeleyicidir. Baş ağrısına faydalıdır].

hıyârşenber mu‘tedildür ruṭûbete mâildür göyünmüş safrâyı ve balgamı zahmetsiz ishâl ider lîkin gönül dönderür müsta‘mel olan içidür tatlu bādām yağıla ovmayınca isti‘mâl itmek gerek eger dileseler balın pulundan irtileyeler buların alalar bir kalbura koyalar tencereye su koyalar katı kaynadalar bu kalburı tencere üstüne koyalar sunuḡ buḡarından ol yuvları bişer kabara kabarcuḡ karşı barmaḡı issi suya banup balı pulundan irtileyeler.⁶² [Dengeleyicidir, neme eğilimlidir. Safrayı ve balgamı zahmetsizce giderir ancak gönülü döndürür (midneyi bulandırır). Kullanılmadan önce tatlı badem yaḡı ile ovulmalıdır yoksa kullanılmamalıdır. Eğer isterlerse balı pulundan/peteḡinden ayırabilirler. Bunları alıp bir eleḡe koyalar, tencereye su ekleyeler, çok kaynatılar. Bu eleḡi tencere üzerine koyalar ve suyun buharından kabarcık şeklinde pişer kabara. Parmaḡı sıcak suya batırıp balı pulundan ayırabilirler].

kaṭrân Ar. “Katran”, “Organik maddelerden kuru damıtma yoluyla elde edilen, sıvı yaḡ kıvamında, kara renkte, ağır, is kokulu, suda erimeyen bir madde. Bitkilerden çıkarılana bitki katranı, maden kömüründen elde edilenine de maden katranı adı verilir”,⁶³ *kaṭrân* “Çam ve benzeri ağaçlardan elde edilen ağır kokulu yapışkan bir madde”.⁶⁴

kaṭrân issidür, kuruḡdur ve şovukdan olan baş ağrısına yarar. Ve eger bir kaç gez yaḡu êtseler istiskâyı giderür. Ve eger kulak ağrısına tanzursalar ağrısın giderür ve içinde kırt varısa kırar. Eger bir kinse cimâ‘dan öñdin erlik âletine dürtse ‘avrat yüklü olmaz, yük dutmaz. Ve ‘avrata içürseler karnındaḡı oḡlanın düşürür, eger karnında kırt varısa kırar. Ve eger ölü gevdeyi kaṭrâna koyarlarısa ḡarâb olmaya. Ve kaṭrân eski öksürüḡi ve sil rençini giderür amma buḡarı yavuzdur, yüklü ‘avrata degse yükün düşürür.⁶⁵ [Katran sıcaktır, kurudur. Soḡuktan kaynaklanan baş ağrısına yarar. Birkaç kez sürülürse siroz hastalığını

61 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

62 Yıldırım, “Et-Teshil Fi’t-Tıbb,” 124-125.

63 *Türkçe Sözlük*, 1240.

64 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 103.

65 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfred*, 43.

giderir. Kulak ağrısına damlatılırsa ağrıyı geçirir ve içinde kurt varsa onu öldürür. Eğer bir kimse, cinsel ilişkiden önce erlik (erkeklik) organına sürerse kadın hamile kalmaz, çocuk tutmaz. Kadına içirilirse karnındaki çocuğu düşürür ya da karnında kurt varsa onu öldürür. Ölü bir bedeni katran içine koyarlarsa çürümez. Katran, eski öksürüğü ve verem hastalıklarını giderir ancak buharı kötüdür. Hamile bir kadına değse çocuğunu düşürür]. **kaṭrān** ıssıdır kurudur ıssıdan olan baş ağrısına yarar.⁶⁶ [Katran sıcaktır, kurudur. Sıcaktan olan baş ağrısına fayda sağlar].

kişnīc~kişnīz Far. “Kişniş otu” (Coriandrum sativum) < Far. kişnic: “coriander; name of a blue flower”.⁶⁷ Türkiye Türkçesinde benzeşme sonucu *kişniş* biçimine dönüşmüştür.⁶⁸ Bu sözcükteki “c” sesi titreşimsizleşerek “ç”ye evrilmiş, ardından “ç” sesinin de süreklileşmesiyle “ş”ye dönüşmüştür.⁶⁹ *Kişniş* “Yaban maydanozu”,⁷⁰ “Maydanogillerden yaprakları maydanozu andıran 20-60 cm yükseklikte, tüysüz, bir yıllık, otsu, beyaz veya pembe çiçekli bir bitkidir. Meyveleri baharat olarak kullanılır ve üzeri şeker ile kaplanarak kişniş şekeri yapılır”.⁷¹

kişnīc sovuğudur, kurudur, safradan olan sıtmalara evvelinde fāyide eder ve ıssiden baş ağrısına nāfi‘dür ve ağız hoşusun hoş eder, soğan ve sarmısak hoşusun başa ve cemī‘ ağrıları sakin eder, sirke kıtup yağı edicek dükeli şişleri işledür ki gül yağıyla, isfidācıla bile katarlar. Ve gülile, balıla karşıduracak şol gevdede çıkan nesnelere āteş pāresi ve şereyi ve hūmre gibi bunlara bejzer nesnelere dürteler giderür ve anuñ bulhāri başa hoşdur ve eger maşrū‘ kişiyē yēdürseler nāfi‘dür ve yaşı burundan kan gelmesini keser. Ve eger kurusu bulunursa döğeler buruna koyalar ve iki direm andan şıgır dili şuyıla içseler içegüden kan boşanmasın men‘ eder, kuşmağı ve ekşi gegirmegi, yemegile, giderür. Ve çok yēyicek alılatı karşıdurur ve menīyi kurudur, ‘aklı ve zihni muhtelif eder ve gözi tındurur ve cimā‘ şehvetin giderür ve şuyından dört vaqiyye içseler ma‘deyi hārāb eder, ziyān yürege ırır, gūşşa ve kayğı getürür ve bīhūde sözler söyledür ve subāt tevellüd eder, ‘akıbet öldürür, ıslālū, olurısa sikencübīn-i sefercelī yemegile debürile ve nīmbirşit yumurda yemegile, fulfulıla, tuzıla ve eski kızıl süciyile ve zeyt yağıyla ve semüz tavuk şorvāsın içürmegile olur.⁷² [Kişniş soğuktur, kurudur. Safradan olan sıtmalara fayda eder. Sıcaktan olan

66 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifā*, 75.

67 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 1034.

68 Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 247.

69 Ahsen Ayan ve Hacı Ömer Karpuz, “Eski Bir Tıp El Yazması Tabibnâme’de Bitki Adları,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 69 (2020): 15.

70 *Derleme Sözlüğü*, 2886.

71 *Türkçe Sözlük*, 1332; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 179.

72 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfred*, 45-46.

baş ağrısına iyi gelir. Ağzı kokusunu güzelleştirir, soğan ve sarımsak kokusunu bastırır. Tüm ağrıları keser. Sirke, gül yağı ve üstübeç ile karıştırılıp yakı edilirse güçlü çabaları iyileştirir. Gül ve bal ile karıştırıp vücutta çıkan alerjik cilt hastalıklarına sürüldüğünde giderir. Buharı başa faydalıdır. Eğer saralı kişiye yedirilirse iyi gelir. Tazesi burundan kan gelmesini keser ve varsa kurusu dövülüp buruna konur. İki dirhem sığırdili otunun suyuyla karıştırılıp içilirse iç organlardan kan boşalmasını keser. Kusmayı ve ekşi geçirmeyi giderir. Çok yenirse ahlata karıştırır, meniye kurutur, aklı ve zihni karıştırır, gözü dondurur ve cinsel şehveti azaltır. Suyundan çok içilirse mideye harap eder, zararı kalbe kadar gider. Kaygı getirir ve boş sözler söyletir. Dalgınlık yapar ve sonunda öldürür. Tedavisi sirke ve balla yapılmış macun ya da ayva ile olur. Rafadan yumurta, biber, tuz, eski kırmızı şarap, zeytinyağı ve tavuk çorbası içmekle olur].

kişnīc bārid ü yābisdür buḥārī dimāğa çıkmağa komaz çok yemek göz kararır ‘aklı ḥarāb eder, meniye kurudur şafrādan olan ısıtmalara müfiddur ağız koḫusın eyü eder ve ol cemī’i ağrıları dalı sākin eder sirkeye katup yakı edicek dükeli şişlere nāfi’dür gül yağı ve isfidāc katup gülile balıla karışdırıcak şol gevdede çıkan nesnelere dürteler giderür ve maşrū’ kişiye anı yedürseler fāyide eder ve anuḡ yaşı burundan kan gelmesini keser ve eğer kurusın döğüp buruna koyalar kanın duta ve eğer iki dirhem andan gāvzubān şuyıyla içeler içden kan boşandüğün men’ ede ve andan yēseler kuşmağı ve ekşi geçirmegi keser ve eğer pulḥeyile ya süciyle ezüp gārgara ētseler boğazı açar ḥunāķī giderür ve cimā’ şehvetin bātıl eder anuḡ şuyından dört vaķiyye içseler ḥarab eder mażrratın yürege vurur ḡuşsa ve kayḡu getirür ve sübāt rencin tevellüd eder ve fuḫş sözler söyledür ‘ākābet öldürür anuḡ ıslāḫı ya siken-cübīnile veya seferceliledür rufīzūn yumurda yedüreler büberile ve tuzıla ve zeyt yağıyla semüz tavuk şorbāsın içüreler ve eski kızıl süci eyüdüdür.⁷³ [Kişniş soğuk ve kurudur. Buharın beyne çıkmasını engeller. Çok yemek gözü karartır ve aklı harap eder. Meniyi kurutur, safra kaynaklı sıtmalara faydalıdır. Ağzı kokusunu giderir ve tüm ağrıları yatıştırır. Sirkeye karıştırılıp şişlere sürülürse faydalıdır. Gül, bal ve üstübeçle karıştırıldığında vücutta çıkan şişlikleri giderir. Saralı kişiye yedirilirse iyi gelir. Kişnişin tazesi burundan kan gelmesini keser ve kurusu dövülüp buruna konursa kanı durdurur. İki dirhem sığırdili otunun suyu ile karıştırılıp içilirse iç organlardan kanın boşalmasını engeller, kusmayı ve ekşi bir geçirmeyi keser. Eğer pişirilerek veya ezilerek gargara edilirse boğazı açar ve boğaz hastalıklarını giderir. Cinsel arzuyu engeller. Kişniş suyundan dört vakit içilirse kalbe zarar verir ve kaygı getirir. Bilinç bulanıklığı meydana gelir, saçma sözler söyletir ve sonunda öldürür. Tedavisi sirke ve balla yapılmış macun ya da ayva ile olur. Rafadan yumurta, biber, tuz ve zeytin yağıyla yapılmış tavuk çorbası ve eski kırmızı şarap iyi gelir].

kişnīz ıssıdan olan baş ağrısına yarar ve anuḡ buḥārī başa ḥōşdur gil-i ermenīyile ve gülābıla yakı ētseler baş ağrısının giderür.⁷⁴ [Kişniş sıcaktan olan baş ağrısına fayda sağlar ve onun buha-

73 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 63.

74 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

rı başa hoş gelir. Eğer Ermeni kili ve gül suyu ile karıştırılıp uygulanırsa baş ağrısını giderir]. **kişnic** bārid-i yābisdür ma‘deden buḥārı başa çıkmāğa kōmaz çok yimek göz karar dur ‘aḳlı ḥarāb ider meni kurudur.⁷⁵ [Kişniş soğuk ve kurudur. Midedeki buharın başa çıkmasını önler. Çok yemek gözleri karartır, aklı zayıflatır ve meniyi kurutur].

koruk “Olgunlaşmamış ham üzüm” Orta Türkçede *koruk* yerine *talka* veya *tarka* kullanımları mevcuttur. Bu sözcükler “olgunlaşmamış yemiş” anlamına gelmektedir.⁷⁶ *Derleme Sözlüğü*’nde *goruḥ* biçiminde ve “Olgunlaşmamış üzüm, koruk”⁷⁷ anlamında verilmiştir.

koruk şovukdur, kurudur, ma‘deyi bağırı şafrādan arıdur, karını bağlar ma‘deye kuvvet verür ve ta‘ām sinjirür ve içegüyi ḥunuk dutar ve issiden olan baş ağrısına yarar, ammā yēl eyler, ıslāḥi güleḡübīnile ya bahıla ya kuru üzümlēdür. Ve koruk şuyı yēgreği oldu ki tāze ola ve ağacdan kesilmiş ola ve şırf ola, şafrāvī kişilere ‘aẓīm nāfi‘dür, şıkalar, şuyın şāfi edeler, na‘nā katup şışeye koyalar ve güneşe aşalar ki perveriş yēye ḥācet vaktında bir ḳadeḥ içeler.⁷⁸ [Soğuktur ve kurudur. Mideyi, karaciğeri safra hastalıklarından arındırır, karını bağlar ve mideye kuvvetlendirir. Yiyecekleri sindirir ve iç organları yumuşatır. Sıcaktan olan baş ağrısına iyi gelir. Ancak gaz yapar. Tedavisi güleḡübün (gül şurubu), bal ya da kuru üzümlēdir. Koruk suyu taze olduḡu, ağaçtan kesildiḡi ve saf olduḡu zaman oldukça faydalıdır. Safra hastalığına sahip kişilere büyük fayda sağlar. Sıkılarak suyu çıkarılır, nane ile karıştırılıp şışeye konulur ve güneşte bekletilir. Bu şekilde fermente olur ve gerektiğinde bir kadeh içilir].

koruk bārid ü yābisdür şafrāyı ve şusuzluḡı keser ıssı mizāca mā‘deye ve ıssı ciger müfiddür ḳuşmaḡı giderür taḃī‘atı kabz eyler ḳanı sākin eder ta‘āmı sinjirür içegüyi ḥunuk dutar ve issidan baş ağrısına yarar ammā yēl eyler ıslāḥi güleḡübīnile yā ḳara üzümlēdür koruk şuyı şafrāvī içegüye müfiddür yegreği oldu ki şāfi ve tāze çıkmış ola ve ağacından ol vakt kesilmiş ola anı şıkalar ve şuyın süzeler şışe ile güneşe ḳarşı koyalar, ḥācet vaktında içeler nāfi‘ ola.⁷⁹ [Koruk (olgunlaşmamış ham üzüm), soğuk ve kurudur. Safrayı ve şusuzluḡu keser, sıcak mizaḳlı mideye ve sıcak ciğere faydalıdır. Kusmayı giderir, tabiatı kabız eder, kanı sakinleştirir, yemeḡi sindirir, iç organları yumuşatır ve sıcaktan kaynaklanan baş ağrısına iyi gelir. Ancak gaz yapar. Tedavisi güleḡübün (gül şurubu) veya kara üzümlēdir. Koruk suyu, safraya ve iç organlara faydalıdır. En iyisi saf, taze ve ağaçtan yeni toplanmış olanıdır. Sıkılarak suyu çıkarılır, şışeye konulur ve güneşte bekletilir ve gerektiḡi zaman içildiğinde faydalı olur].

75 Yıldırım, “Et-Teshil Fi’t-Tıbb,” 118.

76 M. Fatih Alkayış, “Türkiye Türkçesinde Bitki Adları” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007), 446.

77 *Derleme Sözlüğü*, 2106.

78 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfede*, 42.

79 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 57.

koruk şuyı ıssıdan olan baş ağrısına yarar.⁸⁰ [Koruk suyu, sıcaktan kaynaklanan baş ağrısına fayda sağlar].

koruk bârid-i yâbisdür şafrâvî kaç' eyler susuzluk giderür issi cigere issi ma'deye fâide ider kusmağı keser tabî'atı kabz eyler kanı sâkin eyler.⁸¹ [Soğuk ve kurudur. Safrayı keser, susuzluğu giderir. Sıcak cigere ve mideye fayda sağlar. Kusmayı keser, kanı sakinleştirir].

kunduz taşığı “Çavşir/çakşir otu denilen ottan çıkarılan bir tür tıbbi macun” (Ferula elaochytris) krş. *oğlan aşısı*. *kunduz*: < kunduz “beaver”;⁸² *taşak*: < taşak (d-) “little stone, testicles”.⁸³ Metinlerde sözcüğün *cāvşîr*, *cünd-i bîdester*, *oğlan aşısı* karşılıkları da geçmektedir. *cāvşîr*: “Çavşir otu ve bundan elde edilen tıbbi bir zamk” < Far. gâw-şîr > Ar. cāvşîr “the opoponax-tree”.⁸⁴ *cünd-i bîdester*: “Çavşir otu ve bundan elde edilen zamk” < Far. cündibîdest, cündbîdester: “the testide of a beaver”,⁸⁵ < Ar. cünd: < Far. gund: “a testicle”,⁸⁶ bîdester: < Far. bî-dest: “the beaver”.⁸⁷ *oğlan aşısı*: “Bir çeşit zamk”.⁸⁸

kunduz taşığı ki pârsice cünd-i bîdester dërler, ıssıdır, kurudur, şovukdan gelmiş sıtmalara fâidesi vardır ve ra'şa ve cüderi ve fâlic rencine yarar ve nısyâmı giderür. Ve eger tütsi éderlerise baş ağrısına müfiddür ve yeli giderür ve erlik suyn sürer. Ve oğlan şonı ki karında kalmış ola amı çıkarur. Ve anuñ haddi buçuk diremden bir direme degindür ve anuñ ağı ağudur, öldürür.⁸⁹ [Kunduz taşığına Farsça cünd-i bîdester derler. Sıcaktır, kurudur. Soğuktan kaynaklanan sıtmalara fayda eder. Titreme, çiçek, felç hastalıklarına faydalıdır. Unutkanlığı giderir. Eğer tütsü yapılırsa baş ağrısına iyi gelir. Gazı giderir ve meniye sürer. Eğer karında çocuk kalmışsa onu dışarı atmaya yardımcı olur. Onun kullanımı yarım dirhemden bir dirheme kadardır ve fazlası zehirdir, öldürür].

kunduz taşığının dütsü eyleseler baş ağrısına yarar.⁹⁰ [Kunduz taşığı tütsü yapılırsa baş ağrısına yarar].

⁸⁰ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

⁸¹ Yıldırım, “Et-Teshil Fi't-Tıbb,” 115.

⁸² Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford: Oxford University Press, 1972), 635.

⁸³ Clauson, *An Etymological Dictionary*, 562.

⁸⁴ Steingass, *Persian-English Dictionary*, 354.

⁸⁵ Steingass, *Persian-English Dictionary*, 374.

⁸⁶ Steingass, *Persian-English Dictionary*, 1099.

⁸⁷ Steingass, *Persian-English Dictionary*, 218.

⁸⁸ *Derleme Sözlüğü*, 3268.

⁸⁹ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfred*, 43.

⁹⁰ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

mahmûde Ar. Mahmudiye otu (*Convolvulus scammonia*) < Ar. mahmûdet⁹¹ “Çit sarmaşığigillerden, yaprakları ok ucu biçiminde, çiçekleri soluk renkte, 50-100 cm boyunda, çok yıllık, kalın köklü ve otsu bir bitkidir. Çiçekler süt rengi veya soluk sarıdır. Kökünden elde edilen süt (mahmude) müşhil olarak kullanılır”.⁹²

mahmûde ki ‘arabca sakmûniya dërler, issidür, kurudur, endâmlardan şafrâyı sürer ve gevdeyi kavî eder, saç ve saçal dökülmesine ve yaraķân rencine eyüdüdür ve pîs olana nâfi’dür, bahaķ ve baraş ve kelef rencine tîlâ etseler nâfi’dür. Ve eski baş ağrısına sirke ile tîlâ etseler giderür ve bir kîrût andan bir direme degin içseler şafrâyı ishâl eder. Ve ol öldürücü otlardandır, artuķ yëseler ma’deye ve cigere ve yürece ziyân eder, tâsa ve sancu ve bağarsuķda baş eyler, ıslâhı kesîre ve nişeste ve anîsün olur ve ayran ve yoğurt ve ayva rubbı ve şumak şuyı olur.⁹³ [Arapça sakmuniya derler. Sıcaktır kurudur. Endamdan safrayı atar ve vücudu güçlendirir. Saç sakal dökülmesine ve sarılığa iyi gelir. Sam lekesi, abraşlık hastalığı ve yüzde kızarıklık şeklinde çıkan cilt hastalıklarına yakı edilirse fayda sağlar. Sirke ile sürülürse kronik baş ağrısını giderir. Bir kırıat miktarından bir dirheme kadar içilirse safrayı ishal eder. Ancak bu bitki zehirli otlardandır. Fazla yenirse mideye, ciğere ve kalbe zarar verir. Tasa ve sancı yapar. Bağırsaklarda yaraya neden olur. Tedavisi kitre, nişasta ve anasonla olur. Ayran, yoğurt, ayva özü ve sumak suyuyla da tedavi edilir].

mahmûdenün südini sirkeyile ve gül yağıyla dürteler aşşı kıla.⁹⁴ [Mahmudenin sütünü sirke ve gül yağıyla karıştırıp sürerlerse baş ağrısını hafifletir].

marûl Yun. “Marul” (*Lactuca sativa*), (< Yun. maruli ~ Lat. amarulla < amarus,⁹⁵ < Yun. maruli;⁹⁶ “Birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bitki. Bir veya çok yıllık, beyaz sütlü ve sarı çiçekli otsu bitkiler”.⁹⁷ Aşağıdaki örnek cümlelerde “marulun tohumu dövülerek sirke ile karıştırılıp alna sürülürse baş ağrısı gider” ifadesi geçer.

marûl şovukdur, yaşıdur, sirkeyile yëseler yaraķâna nâfi’dür ve ta’âm arzûsın getürür ve su-salıgı giderür ve uyku getürür. Domağı, nâzle ve öksürük ki kandan ola ve ķurula ola bunlara fâide eder ve kanı şâfi eyler ve eyü, yèjı kan tevellüd eder ki ayruķ nesneden gelmez

91 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 1190.

92 *Türkçe Sözlük*, 1486; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 200.

93 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*, 49-50.

94 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 74.

95 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 282.

96 Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen* (Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969), 329; Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 288.

97 *Türkçe Sözlük*, 1509; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 202.

ve muhtelif şulara hoşdur. Ve anı yuyup yëseler yël eyler, yumadın yëseler yël eylemez ve têt siner ve süci üzerine yëseler mestligi yeyni olur ve tende çıkan kızılcaya ve anja benzer nesnelere yeyicek yarar. Ve tuz yemegile dahı nâfi'dür ve uykusuzluğu giderür ve şayrunuñ hezeyân söyledügin keser. Ammâ anı çok yemek göze ziyân eyler ve menîyi kurudur. İslâhı na'na' ve kerefes yemegiledür. Ve marulın tohumı latîf uyku getirür. Ve eger döğüp sirkeye katup alına dürteler baş ağrısın giderür ki ıssiden olmuş ola ve endâmlaruñ sustluğın giderür ve bögregüñ ıssiligin sâkin eder ve ihtilâm olmağı men' eder ve menîyi kurudur ve cimâ' şehvetin keser, ıslâhı şakızladur.⁹⁸ [Marul soğuktur, yaştır. Sirke ile yenirse sarılığa iyi gelir. İştahı açar, susuzluğu giderir ve uyku getirir. Nezle ve öksürüğün özellikle kanlı ve kuru olanlarına faydalıdır. Kanı temizler ve yeni kan oluşumunu destekler ki başka türden gelen kanla karışmaz. Marul yıkanıp yenirse gaz yapar ancak yıkanmadan yenirse gaz yapmaz ve hızla sindirilir. Şarap üzerine yenirse sarhoşluğu hafifletir. Yendiğinde tende çıkan kızılcağ ve benzer hastalıklara iyi gelir. Tuzlayıp yenmesi de faydalıdır, uykusuzluğu giderir ve hastanın sayıklamalarını keser. Ancak aşırı yenmesi gözlere zarar verir ve meniye kurutur. Tedavisi, nane ve kereviz yemekle olur. Marulun tohumu ise güzel uyku getirir. Tohumu dövölüp sirke ile karıştırılarak alına sürülürse sıcağtan oluşan baş ağrısını giderir. Vücuttaki susuzluğu giderir, böbreğin sıcaklığını sakinleştirir, ihtilamı engeller, meniye kurutur ve cinsel arzuyu keser. Tedavisi sakız çiğnemektir].

mārūl bārid ü raṭbdur kāmı şāfi eder şafrāyı keser sirkengübīnile yeyicek ve yaraḳāna nāfi'dür uyku getirür menîyi az eder ve yël eyler çok yëseler göz ḳarardur dimāğa ve nāzleye ve ḳuruluḳdan olan öksürüğe müfiddür ve ḳarıṣuḳ şulara hoşdur ḳaçan ki yuyup yëseler yēli çok eyler yummaduğınun yēli azdur têt siner ve süci üzerine yëseler mestligi yeyni olur ıslâhı na'nā ve kerefsiledür ve mārūlūñ tohumı latîf uyku getirür eger döğüp sirkeyile ḳarıṣdırup alına dürteler ıssidan olan baş ağrısın giderür ve otlaruñ ıssiligin sâkin eder ve ihtilâm olmağı men' eder.⁹⁹ [Marul soğuk ve yaştır. Kanı temizler, saflaştırır. Sirke, bal ve gül suyu karışımı ile yenildiğinde safrayı keser ve sarılık hastalığına iyi gelir. Uyku getirir, meniye azaltır, gaz yapar. Fazla yendiğinde de gözü karartır. Beyne, nezleye ve kuru öksürüğe faydalıdır. Karışık sulara da hoştur. Marul yıkanıp yenirse çok gaz yapar fakat yıkanmadan yenirse az gaz yapar. Çabuk siner ve şarabın üzerine yenirse sarhoşluğu hafifletir. Tedavisi nane ve kerevizledir. Marulun tohumu güzel uyku getirir ve dövölüp sirkeyle karıştırılarak alına sürüldüğünde sıcağtan olan baş ağrısını giderir. Otların ısı dengesini sağlar ve ihtilamı engeller].

marūl eger başa ıssı geḳse anuñ suynı ḳıkarup başa yaḳu eyleseler fayide ēde ve her baş ağrısına ki ıssidan ola fayide ēde.¹⁰⁰ [Marul başa sıcak geḳerse onun suyunu sıkıp başa sürseler fayda eder ve sıcağtan kaynaklanan her türlü baş ağrısına fayda sağlar].

98 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfred*e, 49.

99 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 62.

100 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

mārūl bārid-i raṭbdur kāmī sāfī kılur şafrāyī kaṭ' ider uyku getürür meni az eyler çok yimek göz kıardur.¹⁰¹ [Marul soğuk ve yaştır. Kanı temizler, safrayı keser ve uyku getirir. Meniyi azaltır. Çok yemek gözü karartır].

nīlūfer Yun. "Nīlūfer çiçeği" (Nymphaea), (< Far. nīlūfer,¹⁰²) "Nīlūfergillerden, yaprakları yuvarlak ve geniş, çiçekleri beyaz, sarı, mavi, pembe renkte, durgun sularda veya havuzlarda yetişen bir su bitkisi".¹⁰³

nīlūfer şovukdur, yaşıdur baş ağrısına ve tuluṇ ağrısına ki issiden ola nāfī'dür fāsīd balgamları başdan çeker, indürür ve kırmı yumşadur. Ve koḫusu issiden olan baş ağrısını sākin eder ve issiden olan şişlere yaḫu ederlerise eşildür ve dimāğa kuvvet vērür ammā şovuk dimāḡlu kişiye yaramaz. Ve anuṇ yağı şovukdur, yaşıdur, sinirleri yumşadur ve şafrādan olan baş ağrısını giderür, hāşşa ki sirkeyile dürteler. Uyuza ve giciyiye dürteler fāyide eder.¹⁰⁴ [Nīlūfer soğuktur, yaştır. Baş ağrısına ve sıcaktan kaynaklanan şakak ağrısına faydalıdır. Balgamları baştan çeker ve indirir. Karnı yumuşatır. Kokusu, sıcaktan kaynaklanan baş ağrısını sakinleştirir. Sıcaktan oluşan şişliklere yakı edilirse faydalı olur ve beyne kuvvet verir. Ancak soğuk tabiatlı kişiye yaramaz. Onun yağı da soğuktur, yaştır. Sinirleri yumuşatır ve özellikle sirkeyle karıştırılıp sürülürse safradan kaynaklanan baş ağrısını giderir. Uyuz ve kaşıntıya sürülürse fayda eder].

nīlūfer baş ağrısına ki issidan ola müfiddür ve koḫulamaḫ daḫı buncılayundur ammā dimāğa kuvvet vērür ammā dimāḡı şovuk kişiye yaramaz ve nīlūferüṇ yağı şovukdur yaşıdur sinirleri yumşadur ve başı ki şafrādan ola sirkeyile dürteler giderür.¹⁰⁵ [Nīlūfer sıcaktan olan baş ağrısına faydalıdır ve koklaması da yararlıdır. Beyni kuvvetlendirir ancak soğuk mizaçlı kişilere yaramaz. Nīlūferin yağı soğuktur ve yaştır. Sinirleri yumuşatır. Safradan olan baş ağrısını sirkeyle sürüldüğünde giderir].

nīlūfer bārid-i raṭbdur ikinci derecede uyku getürür şafrādan olan baş ağrısını giderür ṭabī'at telyīn ider cimā'ı za'īf ider issi öksürüğe eyüdüdür bunuṇ şarābı hergiz şafrāya müsteḫlil olmaz diblerin kesüp gidermek gerek yaprağından bişürmek gerek.¹⁰⁶ [İkinci derecede soğuk ve yaştır. Uyku getirir ve safradan kaynaklanan baş ağrısını giderir. Tabiatı yumuşatır, cinsel gücü zayıflatır. Sıcak öksürüğe iyi gelir. Bunun şarabı asla safraya ulaşmaz. Diplerini kesip atmak ve yaprağını pişirmek gerekir].

101 Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb," 117.

102 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 324; Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 300; Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch*, 263.

103 *Türkçe Sözlük*, 1653-1654; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 215.

104 İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfide*, 51.

105 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 75.

106 Yıldırım, "Et-Teshil Fi't-Tıbb," 123.

oğlan aşı “Cavşir/çakşir ağacı ve bu ağaçtan çıkarılan zamk” (Ferula elaeochytris) krş. *kunduz taşığı*. Metinlerde *cāvşīr*, *cünd-i bîdeste* ve *kunduz taşığı* karşılıkları da yaygın kullanılmıştır. Türkçe *oğlan* (< oğul “offspring, child” > oğla:n “boy, child”¹⁰⁷) ve *aş* (< a:ş “food”¹⁰⁸) kelimelerinden oluşmuştur. *oğlan aşı*: “Bir çeşit zamk”.¹⁰⁹

oğlan aşı ki anı **kunduz taşığı** dërler pârsice cāvşīrdür, issidür, kûrudur ve ol bir ağacın pusıdır, bendükşeler şınığuna ve ayak ağrısına müfiddür. Ve baş ağrısına ve şar’a naf’dür. Eger döğüp göze çekseler nûrın arturur. Yenen diş yapışdursalar, yénmekden kâlur. Ve eski öksürüğe, lezic balğamdan ola fâйд eder.¹¹⁰ [Oğlan aşı ki ona kunduz taşığı derler, Farsça cavşirdir. Sıcaktır, kurudur ve o bir ağacın reçinesidir. Eklem kırıklarına ve ayak ağrısına faydalıdır. Baş ağrısına ve sara hastalığına iyi gelir. Eğer dövüp göze çekilirse görme yetisini (göz nurunu) artırır. Ağza alınırsa diş yapışır ve çiğnemeyi engeller. Yoğun balgamlı eski öksürüğe fayda sağlar].

oğlan aşı ki fârsice cāvşīr dërler ıssı ve kûrudur ol bir ağacın pusıdır baş ağrısına ve şar’a müfiddür.¹¹¹ [Oğlan aşı ki Farsça’da cavşir derler, sıcak ve kurudur. Bu bir ağacın reçinesidir. Baş ağrısına ve sara hastalığına faydalıdır].

şabr Ar. “Sabırotu” (Agave americana), *şabr* “Sabırlık otu ve bundan elde edilen tıbbi zamk”.¹¹²

şabr issidür, kûrudur ma’deyi safrâdan, balğamdan arıdur. Ve dükeli şovukdan olan şayrılıklara naf’dür ve bağırı ve talağı kuvvetlendirür ve şovukdan olan bel ağrısına müfiddür. Eger bir buçuk direm andan issi şuyıla içeler ma’deyi ve bağarsukları arıdur, hılıtları giderür. Ve eger iki direm içseler boğazdan kan gelmeği bağlar, sâkin eder. Ve yarakânluve müfiddür. Ve eger sâfi bala kâatup içseler safrâyı ve balgamı sürer giderür. Ve eger üç direm içseler dükeli hılıtları bir gezden sürer giderür ki faızlarağdur. Kaçan şabr kadarınca müşhil otlar kâatalar, anların ziyânın giderür. Ve eger sirkeyile gül yağ-yıla anı başa tılâ etseler baş ağrısını giderür. Ve eger tâze zağmılar üzerine vursalar tēz hâşıla getirür. Ve eger zekerde, hâyada baş bert olsa veyâ ‘avratın fercinde olsa anı vurarlar tez oñulda. Ve çibanlara vursalar yaraya. Ve eger süciye kâatup başa vursalar saç dökülmesin men’êde ve berkide. Ve tıbb-ı kâdîmde dēmişler ki şabr mâluhûlyayı giderür ve sevdâyı ishâl eder. Ve her gün üç güne degin her ki bir direm şabr yēse eski uyuzları gidere ve fehmi artura ve zihni kavî ve ‘aklı rüşen êde ve bendükşeler ağrısını ve nıkrısı

107 Clauson, *An Etymological Dictionary*, 83-84.

108 Clauson, *An Etymological Dictionary*, 253.

109 *Derleme Sözlüğü*, 3268.

110 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfride*, 20-21.

111 Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifâ*, 74.

112 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 163.

gidere. Ve ʿāʾm arzūsin ki bāʾıl olmuşdı gerü getüre. Ve fāsīd arzūları ki ademde olur gil yemek ve saʿkal kılın ʿeynemek gibi ve bunlara benzer nesneler ki ʿādet olmuşdur, adam andan ʿāciz olmuşdur terk edemez, şabr yemek anı unutturur, giderür ve daʿı çok faydeleri vardır.¹¹³ [Sabırotu sıcaktır, kurudur. Midneyi safra ve balgamdan arındırır. Soğuktan meydana gelen hastalıklara faydalıdır. Karaciğeri ve dalağı güçlendirir ve soğuktan kaynaklanan bel ağrısına iyi gelir. Bir buçuk dirhem sıcak suyla içilirse midneyi ve bağırsakları temizler, zararlı maddeleri giderir. İki dirhem içilirse boğazdan kan gelmesini durdurur ve sakinleştirir. Sarılık hastalığına faydalıdır. Saf bal ile karıştırılıp içilirse safra ve balgamı tamamen temizler. Üç dirhem içildiğinde tüm zararlı maddeleri hızlıca giderir. Ancak müshil etkili bitkilerle eşit oranda karıştırıldığında onların zararını ortadan kaldırır. Eğer sirke ve gül yağıyla karıştırılarak başa sürülürse baş ağrısını giderir. Taze yaralara sürülürse hızlıca iyileştirir, testislerde hayâda veya kadınların mahrem bölgelerinde yara olursa üzerine sürüldüğünde çabuk iyileştirir. Çıbanlara sürülürse iyileştirir. Şaraba katılıp başa sürülürse saç dökülmesini önler ve saçları güçlendirir. Kadim tıp ilminde şöyle denmiştir: Sabırotu, melankoliyi giderir ve kara safra (sevdâ) nedeniyle oluşan kabızlığı ortadan kaldırır. Üç gün boyunca her gün bir dirhem sabırotu yenirse eski uyuzları geçirir, anlayışı artırır, zihni güçlendirir, aklı aydınlatır. Eklem ağrılarını ve gut hastalığını giderir. Kaybolmuş iştahı yeniden kazandırır. Zararlı istekler (alışkanlıklar) ki insanda olur; toprak yemek ve sakal kılı çiğnemek gibi ve bunlara benzer şeyler âdet olmuştur, insan bundan âciz kalmıştır, terk edemez; sabırotu yemek bunu unutturur, giderir ve dahası çok faydaları vardır].

şandal Ar. “Sandal ağacı, kocayemiş” (Santalum), *aķ şandal* (Santalum album), *kızıl şandal* (Pterocarpus santalinus), *sarı şandal* (Fringilla spinus) olmak üzere üç türü ünlüdür.¹¹⁴ “Sandalgillerden, kerestesi sert ve kokulu bir ağaç. Kocayemiş”.¹¹⁵

şandal şovukdur, kuruudur, aķ şandal yürek ditremesine ve issi sıtmalara müfiddür ve issi mizâclü kişiyeye yavlaķ yarar. Otlara katup içüricek maʿdeyi ve yüregi şovudur ve kuvvet vürür ammâ çok olıcak âvâzı boğar ve şovuk mizâclü kişiyeye yaramaz. Ve kızıl şandalun şovuğı bundan eksügirekdür, issi şişlere yaķu edicek tahlil eder ve baş ağrısını giderür. Ve kızılculuk çıkaran kişiyeye içürseler harâretin taşra urur, tēz kurtılır.¹¹⁶ [Sandal soğuktur, kurudur. Ak sandal, kalp çarpıntısına ve sıcak sıtmalara faydalıdır. Sıcak mizaçlı kişilere daha çok yarar sağlar. Bitkilerle karıştırılıp içilirse midneyi, kalbi serinletir ve güçlendirir. Ancak fazla yenirse sesi boğar ve soğuk mizaçlı kişilere iyi gelmez. Kızıl sandalın soğukluğu beyaz sandaldan biraz daha azdır. Sıcak şişliklere,

¹¹³ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfride*, 38.

¹¹⁴ Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 166.

¹¹⁵ *Türkçe Sözlük*, 1903; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 235.

¹¹⁶ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfride*, 39.

çibanlara yakı edilirse şişlikleri indirir ve baş ağrısını giderir. Ayrıca kızamık çıkaran kişiye içirilirse vücuttaki harareti alır ve çabuk kurutur].

şandal anı dögeler gül yağıyla ve sirkeyle başa dürteler eyü eyleye.¹¹⁷ [Sandal dövülüp gül yağı ve sirke ile karıştırılarak başa sürülürse iyi gelir].

taṭāranbū Yun. “Oğulotu, kovanotu, melisa” (*Melissa officinalis*). Bu sözcüğün Farsça karşılığı olan *bādrencbūyā* metinlerde yaygın olarak kullanılmıştır. *oğul otu*, *kovan otu* kullanımları da bulunmaktadır. *oğul otu*: (< T. oğul + otu; < ET. oğul;¹¹⁸ < oğul “offspring, child” > oğla:n “boy, child”¹¹⁹). “Ballı babagillerden, 20-150 cm yükseklikte, tıpta yapraklarından yararlanılan çok yıllık ve otsu bir bitki, kovan otu, melisa. Yaprakları yatıştıdır.”¹²⁰ *kovan otu*: Oğul otu,¹²¹ *kovan*: < kovan: “ein zylinderförmiger Kasten”.¹²²

taṭāranbū issidür, kuru dur, endāmlardan sevdāyı sürer ve gönül şādılığın getirür ve guşşayı gönülden giderür ve ademün gevdesin semirdür ve yelleri ma‘deden sürer ve yüzün şarılığın giderür ve rengini hoş eder, şar‘a faydesi vardır ve ağız kokuşın hoş eyler ve cemī‘ sevdāvi şayrılıklara yarar ve süddeyi açar ve zihni şāfi eyler ve bağı kuvvetlendirür ve yürek ditremesine aşşıdur ve hażm-ı ta‘āma yardım eder, uyuza ve giciyige yarar ve ıncıruğı men‘ eder. Ve ol müferrihdür.¹²³ [Oğulotu sıcaktır, kurudur. Bedendeki sevdāyı giderir, gönül şenliği getirir ve üzüntüyü kalpten uzaklaştırır. İnsanın bedenini besler, mideden gazları çıkarır. Yüzdeki sarılığı giderir, yüz rengini güzelleştirir. Sara hastalığına faydası vardır. Ağız kokusunu hoş hâle getirir ve tüm sevdavi rahatsızlıklara iyi gelir. Tıkanıklıkları açar, zihni berraklaştırır, bağı kuvvetlendirir ve kalp çarpıntısını hafifletir. Yiyeceklerin sindirimine yardımcı olur, uyuz ve kaşıntıya iyi gelir ve hıçırığı giderir. Bu ot ferahlatıcıdır].

*

Bitkilerin bir araya getirilmesiyle hazırlanan karışımlardan bitkisel ilaçlar elde edilmiş ve bu ilaçlar çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Baş ağrısına iyi gelen bitkisel ilaçlar da farklı şekillerde hazırlanıp çeşitli formlarda kullanılmıştır. Şurup sözcüğünü karşılayacak biçimde içilerek alınan sıvı kıvamda olan ilaçlar *şarāb* olarak adlandırılırken yuvarlak hap şeklinde hazırlanan ilaçlara *kurş* denmektedir.

¹¹⁷ Hacı Paşa, *Müntahab-ı Şifā*, 74.

¹¹⁸ Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 329.

¹¹⁹ Clauson, *An Etymological Dictionary*, 83-84.

¹²⁰ *Türkçe Sözlük*, 1672; Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 217.

¹²¹ *Türkçe Sözlük*, 1371.

¹²² Rāšanen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs*, 275.

¹²³ İshāk bin Murād, *Edviye-i Müfred*, 39-40

Buruna üflenerek ya da damlatılarak uygulanan ilaçlar *su'ût* olarak bilinmektedir. *Tılâ*, sürülerek kullanılan ilaçları ifade ederken *zamâd* merhem ya da yakı anlamına gelmektedir ve her iki terim de cilt üzerine sürülerek kullanılan ilaçlar için kullanılmaktadır. *Nutûl* ise çeşitli otların kaynatılarak suyunun başa dökülmesi veya buharının başa tutulması şeklinde uygulanan ilaç grubunu ifade etmektedir. Son olarak, *ıtrıfîl* bir grup macunun genel adıdır.¹²⁴ Örnekleri aşağıda verilmiştir.

ḥabb-ı ġāfīs “Koyunotu hâpı”, *ġāfīs* Ar. “Koyunotu, kasıkotu” (*Agrimonia eupatoria*) < Ar. ġāfet, ġāfīs “swallow-wort eupatory, agrimony”.¹²⁵

şifat-ı **ḥabb-ı ġāfīs** fâ'ide eyler baş ağrısına şakîķa ve göz ağrısına ve evcâ'-ı mafâşıla mücerredür ahlâtı budur ak türbüd bir cüz' ve sürincân ve şaru helîle birer cüz' ve kıızıl gül ve benefşe ve ânisön ve eftimün ve nemek-i hindî ve şakmüniyâ ve bûzîdân ve muķl ve ġarîķün ve sekbîneç her birinden bir cüz'ün şülüşi dükelisîn döğeler ve eleyeler ve ḥablar edeler şerbet iki buçuk dirhemdür.¹²⁶ [Koyunotu hapının özellikleri baş ağrısına, göz ağrısına ve eklem ağrılarına iyi gelir. Hazırlanışı (karışımı) şöyledir: Biraz ak türbit otu, birer ölçü sonıncan ağacı ve sarı helile otu, birer ölçü kırmızı gül, menekşe, anason, bağbozan, Hint tuzu, mahludiye otu, itkasarı, günlük ağacı, kataran köpüğü ve sek beni otu alınır. Bu malzemelerin her birinin üçte biri kadar ölçü kullanılır, dövölüp elenir ve hap hâline getirilir. Şerbet miktarı iki buçuk dirhemdir].

ıtrıfîl-i kişnîzî “Kişniş macunu”, *kişnîc~kişnîz* Far. “Kişniş otu” (*Coriandrum sativum*) < Far. kişnic: “coriander; name of a blue flower”.¹²⁷

şifat-ı **ıtrıfîl-i kişnîzî** bu bir ıtrıfîldür ki baş ağrısına fâ'ide eyler ve ma'ide buḥârını başa çıķmağa kıomaz ahlâtı budur kâbilî ve helîle ve âmîle ve kıuru kişnîz ve belîle her birinden birer cüz' alup ve döğüp eleyeler andan bâdem yağıyla cerb êdüp ve kişmişle kıarışduralar ve ba'zî eṭibbâ kişnîzî ol helîlenün berâberince kıomuşlardır ya'nî eğer helîleler onar dirhem olursa kişnîzî dalı on dirhem gerekdür şerbeti dört dirhemdür.¹²⁸ [Kişniş macununun özellikleri, bu bir macundur ki baş ağrısına fayda sağlar ve mide buharının başa çıkmasını engeller. İçeriği şunlardır: helile otu, amlacotu, kuru kişniş ve belile otu her birinden birer ölçü alınır, dövölüp elenir. Daha sonra badem yağı ile yoğrularak çekirdeksiz üzümle kıarıştırılır. Bazı hekimler kişniş miktarını helile miktarına eşit tutmuşlardır. Yani helilelerden her biri onar dirhem ise kişniş de on dirhem olmalıdır. Şerbetin dozu dört dirhemdir].

124 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 143-146.

125 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 878.

126 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 361.

127 Steingass, *Persian-English Dictionary*, 1034.

128 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 272.

kurş-ı kâfûr “Kâfur hâpı”, **kâfûr** “Kâfur otu” (Camphorosma monspeliaca).¹²⁹

kurş-ı kâfûr kim fâ’ide eyler issi ısıtmalara ve ma’ide ağrısına ve baş ağrısına fâ’ide eder ahlâtı budur tebâşîr beş dirhem kızıl gül ve tolm-ı hıyâr ve tolm-ı kâbak her birinden beşer dirhem keşîrâ dört dirhem sümbül ve ‘ûd-ı hâm ve kâkûle her birinden ikişer dirhem tolm-ı hırfe beş dirhem tolm-ı kök rubbî’s-sûs ak şandal her birinden ikişer dirhem edviyyeleri döğüp eleyeler ayva çekirdeği lu’âbıyla yoğurup akrâş edeler cüllâbıla vèreler ve eger yağı alınmış ayrıla vèürlerse dürüstdür.¹³⁰ [Kâfur hâpı sıcak hummalara, mide ağrısına ve baş ağrısına faydalıdır. Hazırlanışı şöyledir: Beş dirhem Bambu şekeri, beşer dirhem kırmızı gül, hıyar ve kabak tohumu, dört dirhem kesira (Geven dikeninden çıkarılan bir tür zamk), ikişer dirhem sümbül, ham öd ağacı ve kakule otu, beş dirhem su teresi tohumu, ikişer dirhem Meyan balının kök tohumu ve ak sandal eklenir. Bu malzemeler dövülüp elenir, ardından ayva çekirdeği öz suyuyla yoğrularak hap şekline getirilir. Bu haplar, gül suyuyla ya da yağı alınmış ayrıla birlikte verilirse daha uygun olur].

nuṭûl Ar. “Çeşitli otların kaynatılarak suyunun başa dökülmesi ya da buharının başa tutulması şeklinde kullanılan bir grup ilaç”, **nuṭûl** “Çeşitli ecza maddeleriyle hazırlanan tıbbi sıvı”.¹³¹

şifat-ı **nuṭûl** kim sevdâdan olan baş ağrısına fâyide eder ahlâtı budur benefşe ve nîlûfer ve süsen ve bâbûnec ve iklîlû’l-melik ve berg-i kerefis ve berg-i bâdyân ve tolm-ı kerefis ve tolm-ı bâdyân ve zîre ve sa’ter ve merzengüş ve şibis her birinden berâber kaynadalar isti’ mâl edeler.¹³² [Bu ilacın özellikleri, sevdâ kaynaklı baş ağrısına faydalıdır. Hazırlanışı şöyledir: Menekşe, nîlûfer, süsen, papatya, koçboynuzu bitkisi, kereviz yaprağı, yıldız anasonu yaprağı, kereviz tohumu, yıldız anasonu tohumu, kimyon, güveyiotu, mercanköşk çiçeği ve tere otu her birinden eşit miktarda alınarak kaynatılır ve ardından kullanılır].

su’ûṭ < Ar. “Enfiye, buruna çekilmek suretiyle alınan ilaçlara verilen genel ad”, **su’ûṭ** “Toz hâlinde, burna çekilerek alınan ilaçlar”.¹³³

şifat-ı **su’ûṭ** kim fâ’ide eyler issi baş ağrısına ve yubüsetden olan baş ağrısına ahlâtı budur mârûl şuyı ve nîlûfer yağı her birinden birer cüz’ ve lebenü’n-nisâ iki cüz’ dükelinin karışduralar buruna tāmzuralar.¹³⁴ [Enfiyenin özellikleri ki sıcak ve kuruluştan olan baş ağrısına fayda sağlar. Hazırlanışı şöyledir: Birer ölçü marul suyu ve nîlûfer yağı ile iki ölçü kadın sütü (anne sütü) karıştırılır ve bu karışım buruna çekilir].

129 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 97.

130 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 277.

131 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 148.

132 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 411.

133 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 182.

134 Doğan, “Terceme-i Akrahâdîn,” 377.

şarāb-ı nīlūfer "Nilüfer şurubu", *nīlūfer* Yun. "Nilüfer çiçeği" (Nymphaea) (< Far. nīlūfer).¹³⁵

şifat-ı **şarāb-ı nīlūfer** yürece kuvvet vērür issi baş ağrısına ve öksürüğe ve issi nāzleye fā'ide eyler ve aşhāb-ı dıkkā ve issiden olan hafākāna fāyide eyler ahlātı budur kuru nīlūfer bir men acı terengübün üç men dört men şuyıla çölmekte kaynadalar alçak odıla kefin alup kıvāma getüreler isti'māl edeler.¹³⁶ [Nilüfer şurubunun özellikleri, kalbi kuvvetlendirir, sıcak kaynaklı baş ağrısına, öksürüğe ve nezleye fayda sağlar. Ayrıca verem hastalarına ve sıcaklıktan kaynaklanan kalp çarpıntısına iyi gelir. Hazırlanışı (karışımı) şöyledir: Bir ölçü kuru nilüfer, üç ölçü acı Basra balı ve dört ölçü su bir kaba koyularak kısık ateşte kaynatılır. Kaynadıktan sonra üzerindeki köpüğü alınıp kıvamlı bir hâle getirilir ve bu şekilde kullanılır].

tılā < Ar. "Sürülerek kullanılan ilaçlar, merhem".¹³⁷

şifat-ı **tılā** kim issi şudā'a fā'ide eyler ahlātı budur ak şandal ve kızıl şandal üçer dirhem nīlūfer yaprağı ve kızıl gül her birinden dörder dirhem māmīsā iki dirhem tohm-ı kök ya'nī mārūl tohmı üç dirhem za'fırān bir dirhem efyūn iki dirhem pīl-i luffāl bir buçuk dirhem dögeler ve eyleler mārūl 'uşāresiyle dürteler.¹³⁸ [Tılanın (sürülerek kullanılan ilaçlar, merhem) özellikleri sıcak kaynaklı baş ağrısına fayda sağlar. Hazırlanışı şöyledir: Üçer dirhem ak ve kızıl şandal, dörder dirhem nilüfer yaprağı ve kırmızı gül, iki dirhem kırlangıç otu, üç dirhem kök tohumu yani marul tohumu, bir dirhem safran, iki dirhem afyon ve bir buçuk dirhem adam otu kökü alınır. Bu malzemeler dövülüp elenir. Sonra marul suyu ile sürülür].

şifat-ı **tılā** bir dürlü issi şudā'a fā'ide eder ve dükelli hastalığa kim katı issi ola yarar ahlātı budur yaş kabağı yonalar ve berg-i hurfe ve berg-i bīd ve berg-i hatmī ve hayy-i 'ālem her birinden berāber dükelisīn dögeler gül şuyıyla ve azcuk sirkeyle ak şandal ve kızıl şandal katup yoğuralar hācet vaktında isti'māl edeler.¹³⁹ [Bu ilaç, sıcaktan olan baş ağrısına ve şiddetli sıcaklığa bağlı rahatsızlıklara fayda sağlar. Hazırlanışı şöyledir: Taze kabak rendelenir (yontulur), su teresi tohumu, söğüt yaprağı, hatmi yaprağı ve kaya koruğu adı verilen bitkinin yaprağı eşit miktarda alınır ve birlikte dövülür. Daha sonra gül suyu ve az miktarda sirke ile karıştırılır. Karışımına ak şandal ve kızıl şandal eklenerek yoğrulur. İhtiyaç duyulduğunda kullanılır].

135 Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, 324; Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 300.

136 Doğan, "Terceme-i Akrahādīn," 317.

137 Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 203.

138 Doğan, "Terceme-i Akrahādīn," 386.

139 Doğan, "Terceme-i Akrahādīn," 386.

žamād < Ar. “Merhem, yakı”, **žamād** < Ar. žimād “Merhem, lapa, yakı”.¹⁴⁰

şifat-ı **žamād** kim fâyide eyler baş ağrısına kim bî-tâkat ola veyâ güneşde oturmağdan ola ahlâtı budur aķ şandal ve kızıl şandal ve anzurût her birinden birer dirhem efyün iki deng yaş kişnic şuyıyla veyâ kâsnî şuyyla ve ne kim bunlara bejzer varısa yoğuralar ve ol müzi’a uralar ve ba’zılar bu žamādı akrâş ederler hâcet vaktında mārül yaprağı şuyıyla yâ ğayrısıyla ezüp tılâ ederler ve işbu resme daļı düzerler aķ şandal on dirhem efyün bir dirhem anzurût üç dirhem yaş kişnîz ‘uşâresi birle veyâ ğayrı şovuk nesnelerünj ‘uşâresiyle yoğururlar akrâş ederler ve hâcet vaktında isti‘mâl ederler.¹⁴¹ [Bu ilacın (merhem) özellikleri, dayanılmaz baş ağrısına ve güneşte oturmaktan kaynaklanan baş ağrılarına faydalıdır. İçeriğı şunlardır: birer dirhem beyaz şandal, kızıl şandal ve göz otu, iki ölçü afyon, taze kişniş suyu veya hindiba suyu ile birlikte bunlara benzer başka malzemeler varsa karıştırılır, yoğurulur ve ağrıyan bölgeye sürülür. Bazıları bu karışımı hap hâline getirir. İhtiyaç duyulduğunda marul yaprağı suyu veya başka malzemeyle ezip sürülür. Bir başka tarif ise şöyledir: on dirhem beyaz şandal, bir dirhem afyon, üç dirhem göz otu ve taze kişnişin öz suyu veya başka soğuk nesnelerin özleriyle karıştırılarak/yoğurularak hap hâline getirilir. İhtiyaç durumunda kullanılır].

Sonuç

Dünyada tahmini olarak 750.000 ile 1.000.000 arasında bitki türü bulunduğu ve bunların yaklaşık 20.000’inin tıbbi amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Tarih boyunca insanlar, bitkileri bir araya getirerek çeşitli droglar (ilaçlar) hazırlamış ve bu drogları hastalıkların tedavisinde kullanmıştır. Droglar, kullanım biçimlerine göre farklı formlarda sınıflandırılmıştır. İçilerek alınan sıvı ilaçlar *şarāb*, hap formundakiler *ķurs*, buruna uygulananlar *su’ūt*, sürülenler *tılā*, merhem veya yakılar *žamād* olarak adlandırılmıştır. Ayrıca çeşitli otların kaynatılarak suyunun başa dökülmesi veya buharının başa tutulması *nuṭūl*, belirli macun türlerine ise *ıtrıfıl* denilmiştir. Eski tıp metinlerinde baş ağrısının temel nedenleri sıcak ve soğuk temelli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sıcak kaynaklı baş ağrıları, kan veya safra fazlalığından kaynaklanırken; soğuk kaynaklı baş ağrıları, sevdâ (melankoli) ya da balgam fazlalığı ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca beyindeki hararet artışı, soğuma, kuruma ya da buhar birikimi de baş ağrısına neden olan diğer faktörler arasında sayılmıştır. Tıbbi eserlerde baş ağrısı genellikle *baş ağrısı*, *şudā’* ve *şakīķa* terimleriyle ifade edilmiştir. Baş ağrısının tedavisinde kullanılan

¹⁴⁰ Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, 230.

¹⁴¹ Doğan, “Terceme-i Akrabâdîn,” 386.

bitkiler, sebebe bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Örneğin, genel olarak baş ağrısını hafifletmek ve tedavi etmek amacıyla şu bitkiler kullanılmıştır: *anīsūn*, *bābādyā*, *benefşe*, *gārīkūn*, *kişnīc*, *koruk*, *marūl tohmu*, *nīlūfer*, *oğlan aşısı*, *şabr*, *şandal*, *taṭranbū*. Soğuktan kaynaklanan baş ağrılarında kullanılan bitkiler ve maddeler ise şunlardır: *hıyārşenber*, *kaṭrān*, *kızıl gül*, *kunduz taşığı*, *mahmude*.

Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde bitkisel tedavi yöntemlerinin zengin bir biçimde yer aldığı görülmektedir. Bu yöntemler, hastalığın türüne ve semptomlarına göre farklı formlarda ve karışımlarda hazırlanarak uygulanmıştır. Bu bitkisel tedavi yöntemlerinin, modern fitoterapi araştırmalarında da önemli bir referans kaynağı oluşturabileceği düşünülmektedir. Çünkü metinlerde geçen bitkilerin birçoğu günümüzde de çeşitli farmakolojik çalışmaların konusu olmuştur ve bazıları hâlâ tıbbi kullanıma sahiptir. Örneğin, *anīsūn* (anason) sindirimi rahatlatıcı ve spazm çözücü etkisiyle bilinirken *bābādyā* (papatya) yatıştırıcı özellikleriyle öne çıkmaktadır. *Nīlūfer* (nilüfer) ve *şandal* (sandal ağacı) gibi bitkiler de günümüzde aromaterapi ve fitoterapide kullanılan bileşenler arasındadır. Eski tıp metinlerinde baş ağrısının sıcak ve soğuk kaynaklı nedenlere dayandırılması, modern tıpta doğrudan aynı terimlerle açıklanmasa da migren, sinüzit gibi rahatsızlıkların farklı nedenlerden kaynaklanmasıyla benzerlik göstermektedir. Beyindeki hararet artışı ya da buhar birikimi gibi açıklamalar ise günümüzde dolaşım bozuklukları veya iltihabi süreçlerle ilişkilendirilebilir.

Sonuç olarak, Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde yer alan bitkisel tedavi yöntemleri dönemin bilgi birikimi içinde değerlendirildiğinde önemli bir gözlem ve deneyim aktarımını yansıtmaktadır. Bu metinler, halk tıbbının gelişim sürecini anlamaya katkı sağlarken modern fitoterapi araştırmalarına da tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Aynı zamanda Türkçenin bilim dili olarak gelişimine ışık tutan bu çalışmalar, tıp ve fitoterapi gibi özel alanlardaki dil kullanımı incelemek açısından değerli bir zemin oluşturmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde geçen terimlerin günümüz karşılıklarıyla birlikte ele alınması da dilin tarihsel sürekliliğini ve bilimsel terminolojideki evrimini gözler önüne sermektedir.

Kaynaklar

- Alkayış, Fatih. "Türkiye Türkçesinde Bitki Adları." Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, 2007.
- Ayan, Ahsen ve Hacı Ömer Karpuz. "Eski Bir Tıp El Yazması Tabibnâme'de Bitki Adları." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 69 (2020): 7-34.
- Batmaz, Macidegül. "Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri." Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 2013.
- Baytop, Turhan. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2007.
- Baytop, Turhan. *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi: Geçmişte ve Bugün*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 1984.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Demir, Ekrem. "Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin Lisânü'l-Etibbâ Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)." Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Derleme Sözlüğü*. 12 c. Ankara: TDK, 1993.
- Doğan, Şaban. "Terceme-i Akrahâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)." Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1999.
- Ersöz, Tayfun. "Bitkisel Ürünler ve Güvenilirliği." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul*, 89-93. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Eşkazan, Esat. "İlacın Doğuşu ve Geliştirilmesinde İlk Adımlar." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, s. 21 (2015): 39-58.
- Gürkan, Mahmut. "Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi." Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Hacı Paşa (Celâlüddin Hızır). *Müntahab-ı Şifâ: Giriş-Metin-Sözlük*. Hazırlayan Zafer Önler. Ankara: TDK, 2019.
- Hekim Bereket. *Tuhfe-i Mübârizî: Metin-Sözlük*. Hazırlayan Binnur Erdağı Doğuer. Ankara: TDK, 2013.
- Işık, Utku. "Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri." Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi, 2016.
- İlhan, Nadir. "Eşref bin Muhammed Haza'inus'-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin)." Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi, 1998.
- İshâk bin Murâd. *Edviye-i Müfred*. Hazırlayanlar Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara: TDK, 2016.
- Kan, Yüksel. "Türkiye'de Tıbbi Bitkilerin Üretilmesi ve Pazarlanması." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul*, 117-122. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Kıran, Özgür. "De Materia Medica ve Edviye-i Müfredde Işığında Anadolu'da Bitkilerle Tedavi." Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi, 2017.

- Kitâbü'l-Mühimmât*. Hazırlayan Sadettin Özçelik. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2001.
- Kramer, Samuel Noah. *Sumerians: Their History, Culture and Character*. Chicago: The University of Chicago Press, 1963.
- Metwaly, Ahmed M., Mohammed M. Ghoneim, Ibrahim H. Eissa, Islam A. Elsehemy, Ahmad E. Mostafa, Mostafa M. Hegazy, Wael M. Afifi and Deqiang Dou. "Traditional Ancient Egyptian Medicine: A Review." *Saudi Journal of Biological Sciences* 28, no. 10 (2021): 5823-5832. <https://doi.org/10.1016/j.sjbs.2021.06.044>.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Adam Yayınları, 2002.
- Okumuş, Necdet. "Muhammed bin Mahmud Şirvani'nin (XV. yy.) Göz Hastalıklarına Ait Mürşid Adlı Eseri: İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks." Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, 1998.
- Önler, Zafer. *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2019.
- Özkaya, Hakkı. "Hasan bin Abdullah'ın Hâzâ Kitâbu 'İlmi Hikmet 'Anî'-Şîfâ' Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2021.
- Räsänen, Martti. *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Turksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
- Redhouse, Sir James. *Türkçe-İngilizce Redhouse Sözlüğü*. İstanbul: Redhouse, 1968.
- Reeves, Carole. *Egyptian Medicine*. London: Shire Publications Ltd., 2001.
- Sharma, S. C. and S. Aziz Ahmad. "Traditional Medicinal Plants: Ancient and Modern Approach." *Ancient Science of Life*, no. 12 (1992): 197-200.
- Stachowski, Marek. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków, 2019.
- Steingass, Francis Joseph. *Persian-English Dictionary*. London: Routledge, 1977.
- Şahin, Mehmet Ünal. "Mü'min bin Mukbil Niftahü'n-Nur ve Hazainü's-Sürur: Dil Özellikleri- Metin- Söz Dizini." Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi, 1994.
- Şener, Bilge. "Bitkisel İlaçlar ve Bitkisel İlaç Mevzuatı." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu: 5-6 Haziran 2010 İstanbul*, 153-171. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- The Encyclopedia of Ancient Natural Scientists*. Edited by Paul T. Keyser and Georgia Irby-Massie. New York: Routledge, 2008.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. c. 1. A-E. İstanbul: Simurg, 2002.
- Türkçe Sözlük*. 2 c. Ankara: TDK, 1998.
- Türkmen, Seyfullah. "Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri." Doktora Tezi. Kırıkkale Üniversitesi, 2006.
- Yang, Shou-zhong. *The Divine Farmer's Materia Medica: A Translation of the Shen Nong Ben Cao Jing by Yang Shou-zhong*. Boulder: Blue Poppy Press, 2008.
- Yıldırım, Onur. "Et-Teshil Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshilî'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)." Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.